

RUS YAZAR MİLYUKOV'UN HATIRALARINDA İSTANBUL (1857)*

Istanbul in the Memoirs of Russian Author Milyukov (1857)

Fatih ÜNAL**

Gazi Türkiyat, Güz 2021/29: 1-29, DOI: 10.34189/zt.29.001

Öz: Edebiyatçı, eleştirmen bir yazar olan Aleksandr Petroviç Milyukov 1857'de Avrupa'dan başlayarak Yunanistan üzerinden deniz yoluyla geldiği İstanbul'da yaklaşık iki hafta kalmıştır. Saraylar, camiler, tekkeler, mezarlıklar, çarşılar, sokaklar, mesireler, hamamlar, kahvehaneler gibi kenti ve Osmanlı toplumunu yakından tanıyabileceği mekanlarda gözlemler yapmıştır. Gözlem ve değerlendirmeleri önyargılı, taraflı, zaman zaman aşağılayıcıdır. İstanbul'u doğal güzellikleri bakımından dünyanın hiçbir yeriyle kıyaslanmayacak güzelliklere, yine barındırdığı tezatlar bakımından da hiçbir yerle kıyaslanamayacak özelliklere sahip bir şehir olarak görür. Labirenti andıran sokaklar bakımsız, dolambaçlı, her yer çöp yığınları içerisindedir ve mahalleler sürüler halinde yaşayan sokak köpekleri tarafından parsellenmiştir. Evler derme çatma ve bakımsızdır. Dilenciler ve fakirler sokakların vazgeçilmez unsurlarıdır. Milyukov'un anlatımında geri kalmışlık vurgusu hakimdir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu gibi, başkenti İstanbul da halkı da çürümüştür. Türkler Batı'daki gelişmelere gözünü kapamış, geri kalmış, cehalet içerisinde ve çağdaş medeniyetten uzaktır. Anlatımları özetle hasta bir imparatorluk, hasta bir başkent ve çağdaş kalmış bir toplum imajı ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Milyukov, İstanbul, Osmanlı, Rus, Seyahatname

Abstract: Aleksandr Petrovich Milyukov started his journey from Europe in 1857 and arrived İstanbul by sea via Greece. As a writer and critic, he stayed in İstanbul for two weeks. He made observations in places such as palaces, mosques, lodges, cemeteries, bazaars, streets, promenades, baths, and coffee houses to closely get to know the city and Ottoman society. His observations and critics are biased, derogatory, and sometimes insolent. Milyukov sees İstanbul as a city that cannot be compared with any other place in the world in terms of its natural beauties and features that cannot be compared with any other place in terms of contrasts. The maze-like streets are neglected, winding, and garbage heaps are everywhere. Neighborhoods are packed with stray dogs living in herds. Houses are hovels and neglected. Beggars and the poor are indispensable elements of the streets. In Milyukov's narrative, the emphasis is on backwardness. According to him, like the Ottoman Empire, its people in its capital, İstanbul, were rotted. Having closed their eyes to the developments in the West, Turks are backward, ignorant, and far from modern civilization. In summary, his narratives reveal an image of a sick empire, a sick capital, and an outdated society.

Keywords: Milyukov, İstanbul, Ottoman, Russian, Travel Book

* Bu çalışmanın bir kısmını teşkil eden Üsküdar ve buradaki Haykırın Dervişler tekkesi üzerine Milyukov'un gözlemleri daha önce tarafından 7. Üsküdar sempozyumunda bildiri olarak sunulmuş ve yayımlanmıştır.

** Prof. Dr, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / TÜRKİYE. fatih2unalan@yahoo.com, orcid.org/0000-0001-9433-608X, Gönderim tarihi: 22.10.2021 / Kabul tarihi: 29.11.2021

GİRİŞ

Tarihte Bizans medeniyetinin ve Ortodoks dünyasının merkezi İstanbul, Hıristiyan Batı âleminin her zaman en gözde şehirlerinden biri olmuştur. Seyyahların, gezginlerin sayılı durakları arasındadır. Kimileri için şehirlerin sultanı kimileri için Doğu'nun incisi, kimileri için de binbir gece masalları ülkesidir. Ortodoks Rus ve Slavların manevi dünyasının kalbi, tarihi davalarının vazgeçilmez kızıl elmasıdır. Kendilerini Bizans'ın vârisi ve Ortodoksluğun tek hamisi olarak görmeye başlayan Rus çarlarının asırlarca hayalini süsleyen İstanbul ve Osmanlı coğrafyası, 18. asrın başlarından itibaren Rusya'nın dış politikada öncelik attığı konuların başında geliyordu.

Bu dönemde Osmanlı devletinin yeni bir rakibi olarak beliren Çarlık Rusyası'nın bilhassa I. Petro'dan itibaren yayılmacı siyasetinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında çeşitli vazifelerle bulundurduğu Rus vatandaşlarının sayısında artma görülür. 18. asrın sonlarında ise Karadeniz'e çıkmayı başaran, İstanbul ve boğazlarla ilgili emellerini artık gizlemeyen Rusya Osmanlı devletinin baş etmekte güçlük çektiği ciddi bir rakiptir ve bu çerçevede Rusların ilgi odağı haline dönüşen İstanbul, sıradan Rus gezginlerin, asker-diplomatların, din adamlarının, araştırmacıların, ressam, yazar ve şairlerin başlıca uğrak noktasıdır.

Gerek dinî gerekse politik öncelikler Rusya'da İstanbul'a ve Osmanlı'ya dair büyük bir yazılı ve görsel bilgi birikiminin oluşmasını sağlamıştır. Ortaya konan eserlerin İstanbul'a, Osmanlıya, Türklere dair çoğunlukla olumsuz bir kanaatin oluşmasına yol açtığı açıktır. Şark kültür ve medeniyetiyle, İstanbul ve Türklere ilgili duydukları ve okuduklarından oluşan önyargılarla seyahat eden bu kişilerin gözlem ve değerlendirmeleri de çoğu zaman önyargılı, taraflı, aşağılayıcı, kendi iç kamuoylarına mesaj nitelikli olabilmektedir. Siyasi gelişmeler, ütopyik hayaller ve kaygılar da bu bakış açısının oluşmasında etkili olmuştur. Zira bu dönemlerde Rusya'nın en önemli dış politika muhatapları arasında olan Osmanlı İmparatorluğu ve bu imparatorluğun çökmekte olduğuna dair inanç Rus aydınları ve Rus kamuoyunda da son derece yaygındır. Gezginlerin yolculuk notları ve hatıratlarında bu inancın yansımalarını apaçık görmek mümkündür.

Bu dönemde yolu İstanbul'a düşen Rus yazarlarından biri Aleksandr Petroviç Milyukov'dur. Milyukov, 1817'de doğmuş, Petersburg Üniversitesi'nde okumuş ve mezuniyeti sonrasında Petersburg'da orta öğrenim kurumlarında bir süre hocalık yapmıştır. Yazarın 1847'de neşredilen *Rus Şiirinin Tarihi Yazıları* (Oçerki İstorii Russkoy Poezii) ona şöhretin yolunu açmıştır. Eleştiri yazıları ve tarih-edebiyat alanlarında makaleleri Rusya'da önde gelen süreli yayınlarda neşredilmiştir. *Eski ve Yeni Dünya Edebiyatı Tarihi* (İstoriya Literaturı Drevnego i Novogo Mira), *Edebi ve İçtimai Olaylar Üzerine Yankılar* (Otgoloski Na Literaturne i Obşestvennie Yavleniya), *Edebi Toplantılar ve Tanışmalar* (Literaturnie Vstreçi i Znakomstva), *Ukrayna Edebiyatının Meseleleri* (Vopros o Malorossiyskoy Literature) Milyukov'un

incelediğimiz bu seyahat notları dışındaki eserlerinden bazılarıdır (Brokgauz-Efron 1896:318).

MİLYUKOV'UN İSTANBUL SEYAHAT NOTLARI

Milyukov'un seyahatnamesi 19. asır Rus aydınının İstanbul'a, Türk'e ve Osmanlı devletine bakışını yansıtmaya bakımdan tipik bir örnektir. Sadece seyahat ve merak kaygısıyla yola çıkan Rus seyyah Milyukov'un "*Afını i Konstantinopol*"¹ (Atina ve İstanbul) adını taşıyan seyahatnamesi iki bölümden meydana gelmiştir. İlki yazarın Yunanistan izlenimlerinden, diğeri İstanbul'a dair hatıra ve gözlemlerinden oluşur. Bu dönemin çoğu Rus aydını gibi Fransızca bilen, Batı edebiyatı ve kültürünü yakından tanıyan Milyukov içinde yaşadığı asrın Batılı aydınları gibi eski Grek/Yunan medeniyeti hayranıdır. Bu medeniyeti yerinde görmek arzusuyla 1857 yazında çıktığı seyahatin ilk durağı Atina olmuş ve ardından İstanbul'a gelmiştir. Seyahatnamesinde de ana tema bu iki şehirdir. Yunanistan'da (Atina'da) kaldığı kısa süre zarfında zamanının önemli bir kısmını burada tarihi eserleri inceleyerek, kutsal mekânları gözlemleyerek geçiren seyyah her anıt ve eseri anlatırken antik çağda yaşanan tarihi hadiseleri göz önünde canlandırır, Yunan geçmişine büyük bir beğeni, takdir, özlem ve duygu dolu bu satırları okuyanlar âdeta tarihte yolculuk yapar. Anlatımlarından yazarın Yunan tarihine, medeniyetine ve zengin mitolojisine yeterince hâkim olduğu ve büyük bir sempati duyduğu aşıkardır.

Bu dönem, Grek hayranlığının Avrupa'da ve Rusya'da aydınlar arasında son derece popüler olduğu bir dönemdir. Bu medeniyetin mirasçısı olarak görülen Yunanistan'ın küllerinden yeniden doğduğu, inkişafının hız kazandığı bir dönemdir. Milyukov Yunanistan'ı ve Yunan medeniyetini, Türkler tarafından harabeye çevrilmiş, Batılı devletler tarafından sömürölmek istenen ve bunlara karşı yeniden ayakları üzerinde durmaya çabalayan bir ülke olarak görür. Osmanlı idaresinde iken tahrip edilmiş olan bu medeniyetten geriye kalanlar ise sömürgeci Avrupa devletlerinin müzeleri ve galerilerinde yerini almıştır der. Nitekim Milyukov Avrupa seyahatinde birçok müze, sergi ve galeri görmüş ve Batı'nın yağmaladığı eserlere buralarda şahit olmuştur. Atina'da Yunanlılar tarafından Ruslara karşı müthiş bir sempati olduğunu söyleyen Milyukov, karşılaştığı Türklerin ise Ruslara karşı soğuk durduğunu gözlemlemiştir. Çok daha fazla kalmak istemesine rağmen Atina'da sadece 5 gün kalabilmiştir. Bunun sebebi ise Müslüman dünyasında bayramın yaklaşmakta olmasıdır. Bayramda İstanbul'da olabilmek, merak ettiği şehri, toplumu, kısacası hakkında çok şey duyduğu ve merak ettiği İstanbul'u ve "İstanbul bayramını" yerinde yaşamak, gözlemler yapmak için Atina'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

¹ Milyukov'un 1859'da *Russkoe Slovo* mecmuasında iki kısım halinde tefrika edilmiş olan ve bizim de bu çalışmada kullandığımız seyahat notları 1865'te Milyukov'un tüm seyahatlerini içine alan, *Putevniya Vpeçatleniya Na Severe i Yuge* adıyla yeniden yayınlanmıştır.

İstanbul'a yolculuğu esnasında karşılaştığı Türkler hakkında yaptığı değerlendirmelerde; üzerlerinde eski cüppeler ve başlarında sarıklar, fesler bulunan, suratları hüznü, görünüşleri aptal ve birçok Batılı seyyahın tanımındaki gibi "tembel" vurgusu yapar. Türkleri her daim tütün çeken, tembel ve uyuşuk insanlar olarak hatırlayan Milyukov, Ramazan'a denk geldiği için bu esnada karşılaştığı Türklerin tütün çekmediğinin de altını çizer.

Vapurda seyir halindeyken uzaktan gördüğü tarihi mekânları ve anıtları kaydeden ve notlar alan Milyukov'u, bu sırada kendisiyle yolculuk yapan Türklerin, kale ve surlar hakkında bilgi toplayan bir Rus ajanı zannettiklerini yanındakilerden öğrenir. Bu vesileyle Türklerin kuşkucu ve Ruslara karşı da oldukça önyargılı insanlar olduklarını yazar. Vapurun Haliç'te demir atmasıyla İstanbul macerası başlar.

Tabii güzelliklerinden tarihi eserlerine, semtlerinden insan profillerine, cadde ve sokaklarından sokak köpeklerine kadar 19. asır İstanbul'unu betimleyen Milyukov, eleştirmen kimliği ve Doğu'ya, İslam dünyasına ve Rusların bakış açısında bu iki unsurun mümessili görülen Osmanlıya/Türklüğe hamaset yüklü siyasi bakış açısıyla gözlem ve değerlendirmelerde bulunur. Milyukov'un gözlemlerinde İstanbul politik bir yaklaşımla ele alınır. Eleştirel ve küçümser bir bakış açısına sahiptir. Üslup ve ifadelerinde Osmanlı yönetimine, Türk toplumuna kin ve nefret duygularına sahip olduğu görülür. Bu durum zaman zaman gözlemlediği olumsuzlukları abartmasıyla, kullandığı tahkir ve tezyif edici sözcükler ve müstehzi ifadelerle kendini açıkça belli eder.

İstanbul'a ve Osmanlıya eleştirel yaklaşan bazı seyyahların ortaya koyduğu ve dikkat çektiği tespitlerin başında kentin ve toplumun yaşadığı tezatlar gelir. Bunların anlatımında kentin iç kesimlerine, kirli, leş kokan, harabeye dönmüş, pejmürde insanların ve dilencilerin dolaştığı, sokak köpeklerinin parsellediği ara sokaklara girilince uzaktan görünen, dillere destan olmuş masalsı, büyüleyici İstanbul manzarası bozulur. Yerini tiksinti, şaşkınlık ve hayal kırıklıkları alır. Şöhretli seyyahlardan Gerald de Nerval İstanbul'u dünyanın en güzel yeri olarak görür. Ancak gözlemlerinde "İstanbul tuhaf bir şehir! İhtişam ve sefalet, gözyaşı ve sevinç her yerdekenden daha sıkı ve yine her yerdekenden daha fazla bir hürriyet" sözleriyle şaşkınlığını dile getirir. Joseph Piton de Tournefort, İstanbul hakkında gördüklerini önce hayranlıkla sonra ise hayal kırıklığıyla anlatır (Kılınç 2020:1853-1854). 1760'lı yıllarda İstanbul'da bulunan Rus diplomat Levaşov da İstanbul için cennet ve cehennem benzetmesi yapar: "İstanbul'u, bulunduğu yerin güzelliği açısından ele alacak olursak şehir, bir dünyevi cennet niteliğindedir. Ancak her sene yazları gerçekleşen veba salgısını, sıkça meydana gelen korkunç yangınları, Türklerin Hıristiyanlara karşı uyguladıkları barbarlıklarını, sürekli mevcut olan isyan tehlikesini de göz önünde bulundurursak, burası kuşkusuz cennetten ziyade cehenneme benzemektedir. Bundan dolayı da zorunlu olmadıkça burada kimse yaşamamalıdır" (Levaşov 2012:53) der. İstanbul'la ilgili bu tezatlar seyyahların ortak değerlendirmelerine dönüşmüştür. Alman seyyah Paul

Lindau bu durumu, “Yaşadığımız dünyada, hakkında birbirinden çok uzak yargılarda bulunabileceğimiz Konstantinopol gibi pek az şehir var. Bir taraftan tüm şehirler içinde en güzeli, adeta imkân dışı kusursuz gerçekliği ile hayallere daldıran bir masal harikası; diğer taraftan var olan yuvaların en dolambaçlısı, en kirlisi, en sefili, en tiksindiricisi” (Demiray 2019:66) ifadeleriyle özetler. Rus seyyah Milyukov’da da benzer ruh hali mevcuttur. Uzaktan seyredince hayranlıkla anlattığı şehir bir süre sonra tuhaf görünmeye başlar, büyük şaşkınlık yaratır.

İstanbul’a yaklaşırken ilk olarak adalara temas eden seyyah “*Prens adaları*” diye adlandırdığı bu adaları “tam anlamıyla Asya ve Avrupa arasında denizin ortasında yüzen yeşillikli birer sepete” benzeter. Vapur, bütün ulusların rengârenk bayraklarının dalgalandığı gemi direkleriyle adeta bir ormanla kaplı mavi su meydanını andıran Haliç (Zolotoy Rog/Altın Boynuz)’e demir attığında ise muhteşem bir panorama ile karşı karşıyadır. Heyecanını tutamaz. Kendi ifadesiyle “köprüleri ve vapurlarıyla ne Londra ne Venedik ne de geniş bir Moskova panoraması sunan Vorobevi Gori’dan² Moskova. İşte! denizden süzülen mermer saraylarıyla bu eşsiz panorama kadar büyüleyici bir izlenim bırakmıyorlar” (Milyukov 1859:117-119) der. Büyük bir dikkatle tüm manzarayı seyrederek. Haliç üzerinde Topkapı sarayı, Tophane, yeşilliklere gömülmüş sayısız yapılar, birbirine bitişik sıra sıra evler, köşkler, devasa kubbeler, minareler, Ayasofya, diğer bir tarafta Ceneviz kulesiyle Galata, Galata’nın üzerinde Rus ve İngiliz elçiliklerinin yüksek beyaz saraylarının bulunduğu Pera, Boğaz’ın ötesinde ise servi ormanlarıyla kaplı mezarlığı ve önünde denizden yükselen Leandro Kulesi’yle (Kız Kulesi) Üsküdar uzanmaktadır. Dünyanın hiçbir yeriyle kıyaslanamayacak tüm güzellik artık bütün ihtişamıyla Milyukov’un gözlerinin önündedir. Rus Seyyah İstanbul’a geldiği sırada İstanbul bayrama hazırlanmaktadır ve İstanbul manzarasının doya doya keyfini çıkarmaya başladığı tam o anda Sarayburnu’ndan top atışlarının başlamasıyla her şey aniden değişir. Boğazın üzerinde beyaz dumanlar yükselir. İskelelerden savaş gemileri ve vapurlardan yapılan top atışları tüm manzarayı koyu bir dumanla kaplar (Milyukov 1859:119). İstanbul’a dair şaşkınlıklar, hayal kırıklıkları böylece başlamış olur.

Milyukov Galata’da Rus elçiliğinin hemen yakınında bulunan dört katlı taş yapı bir binası olan *Hotel d’Europe*’da konaklar. Otelde küçük bir odaya yerleştirilir. Odada padişah Abdülmecid’in ipekle işlenmiş tuğrasının yer aldığı kırmızı bir masa örtüsü dışında Doğu’ya ait hiçbir şey olmamasını garip bulur. Oysa en çok arzu ettiği şey Doğu İslam dünyasından bir şeyler görebilmek, gözlemleyebilmektir. Otel katında bulunan üç odanın ortak kullanımı için, duvarlar boyunca Türk divanlarının yerleştirildiği bir de ortak salon yer almaktadır. Neyse ki odasının pencerelerinden açılan manzara mükemmeldir. Sayısız kubbe ve minareleri ve yine bandıralı çok sayıda gemi ve her yöne akan sayısız kayıklarla Haliç tüm İstanbul panoramasını

² Vorobevi Gori (Serçe Tepeleri), sonradan aldığı isim olarak *Leninskie Gori* (Lenin Tepeleri) Moskova’nın yedi tepesinden biridir.

gözler önüne sermektedir (Milyukov 1859:121-122). Milyukov notları arasında kaldığı otelde konaklayan yabancılardan, aralarında yaptıkları sohbetlerden bahseder. Anlattığına göre otelde Avrupa'nın en uzak köşelerinden gelmiş konuklar bulunmaktadır. Bir Fransız dergisinin muhabiri, ailesiyle birlikte gelmiş olan bir İngiliz, Filistin'e hacca gitmek üzere İstanbul'a gelmiş olan bir Rus bayan, bir İtalyan tüccar, bir Alman ressam, Moldovyalı yaşlı bir kadın ve daha başkaları vardır. Sohbet konuları ise Tuna Prensliği'nde milletvekilliği seçimleri, bir önceki gün meydana gelen ve 200 evi küle çeviren Galata yangını, Pera'nın ana caddesinde gündüz gözüyle gerçekleşen bir hırsızlık olayıdır. Bu son olay anlaşılan o ki İstanbul'da artık hemen her gün yaşanan bir hadise haline almıştır. Sıradan hale gelen hırsızlık olayları ise yabancı konuklarda şaşkınlık ve ciddi tedirginlik oluşturmaktadır (Milyukov 1859:122).

Milyukov'un İstanbul'a geldiği günün akşamı hava kararmaya başladığında yeniden top atışları yankılanır. Arife günüdür. Otelden bazılarıyla Galata'nın lâbirenti andıran dar sokaklarından geçerek ahşap köprüye gelir. İstanbul her zamankinden daha canlı, daha görkemlidir. Burada Milyukov yanına bir rehber alır. Beş farklı dilde konuşan ve İstanbul'u avucunun içi gibi bilen bu rehber, Ruslara özel bir sempatisi olan Papatoli adında bir Rum'dur. Hiç vakit kaybetmeksizin İstanbul akşamlarını seyretmek isteyen Milyukov rehberiyle birlikte Haliç'te bir kayık kiralatır. Bir yandan eşsiz manzaranın her karesini dikkatle seyrederken bir yandan da İstanbul kayıkları ve kayıkçıları gözlemler. Haliç'te ve Boğaz'da adeta martılar gibi süratle seyreden ve Boğaz'ın mavi sularıyla özdeşleşmiş bulunan bu kayıkları Venedik gondollarına rakip olarak görür. Ona göre Venedik gondolları balığı, kayık ise daha çok martıları andırır. Kayıkçıların kıyafetlerini ve tavırlarını ilginç tasvirlerle betimler. Kayıkla çıktığı bu akşam sefasında seyyah Avrupa ve Asya arasında, boğazın suları üzerinde yalnız başına yükselen Kız Kulesi (*Leandro*) yakınlarından artık bütünüyle ışıltılı yanmakta olan İstanbul'u uzunca seyrederek. Hava tam olarak karardığında gördüğü manzara karşısında adeta büyülenir. Kendi ifadesiyle "bin bir gece masallarında" yaşar gibidir. Topkapı ve Dolmabahçe saraylarında padişahın tuğrası parlamaktadır. Şehrin bütün amfiteyatrosu boyunca İstanbul minarelerinin şerefeleri ışıltılı yanmaktadır. Gözle görülen tüm alanlar, yapılar fenerlerle aydınlatılmıştır. Gece karanlığında en dikkati çeken yerler ise saraylar, minareler, Galata Kulesi ve Sultan Ahmet Camii'dir. Bu manzara karşısında Milyukov, duygularını şu sözlerle ifade eder: "Artık bütün İstanbul ışıltılı yanıyor. İşte! Şehrazat'ın hayalindeki masalsi Doğu. Ne Kutsal pazar gecesi Moskova'daki Kremlin tepelerinin görüntüsü, ne de gazla aydınlatılan Paris bulvarları ve Elize (*Elysees*) meydanları Kurban Bayramı* arifesinde Üsküdar sahilllerinden açılan bu esrareniz manzarayı sunabilir" (Milyukov 1859:124).

Milyukov daha Yunanistan'da iken seyahatinin İstanbul ayağını bayrama denk getirmek için bir hayli acele etmişti ve şu an bu doyumsuz manzaranın derin hazzını

* Milyukov Ramazan ve Kurban bayramlarını zaman zaman karıştırmıştır.

olarak telaşının karşılığını fazlasıyla almaktaydı. Büyük keyif aldığı sandal sefasının ardından akşam saat 10'larda Haliç'e dönerek Tophane iskelesine yönelen seyyah, karanlık sokaklardan köpek ulumaları eşliğinde, tütün ve kahve satan dükkânların cılız ışıkları altında otelin yolunu tutar. İstanbul bayramları hakkında çok şey dinlemiş, okumuş olduğundan ertesi gün için çok heyecanlıdır. Sabah olduğunda bayram kutlamalarını seyretmenin hayali ve heyecanıyla uykuya dalar.

Gece saat 3'te davul sesleriyle ve imamların salalarıyla uyanır. Şaşkınlık içerisinde yatağından fırlayarak hemen salona çıkar ve pencereye koşar. Davul seslerini, imamların salalarını köpeklerin ulumaları eşliğinde dinler. Bir süre sonra minarelerden müezzinlerin sesleri yankılanır. Bayramın geldiğinin ilanı Avrupa ve Asya yakasından atılan top atışlarıyla tamamlanır. Sabah olduğunda Papatoli gelir ve artık binek atları da İstanbul gezisi için hazırdır. Önce Galata'ya inerler. Buradan itibaren Milyukov devlet görevlileri arasında Sarayburnu ya da Eski Saray istikametine bir hareketlilik olduğunu gözlemler. Sultan Ahmet Meydanı'nda ise bayram hazırlıklarının telaşı sürmektedir. Saray muhafızları ve erlerin üniformalarını dikkatle süzer. *"Üniformaların İngiliz, yüzlerin ise hemen hemen Çinli"* olduğu benzetmesi yapar. Milyukov, notları arasında surları ve bahçeleriyle Kremlin'e benzettiği Topkapı Sarayı'nı anlatır. Avlularda gördüğü tüm yapılar, anıtlar, bahçeler, köşkler ve Sultanın geçit törenini izlemeye gelen insanlar ayrı ayrı tasvir edilir. Seyretmeye gelenlerin neredeyse tümünü Avrupalılar oluşturmaktadır. Her yerde şapkalar ve paltolar görünmektedir ve yine her yerde Fransızca ve İngilizce konuşmalar duyulmaktadır. Resmi kişiler dışında neredeyse hiç Türk yoktur (Milyukov 1859:125-127). Rehberiyle birlikte Orta Kapı'ya kadar gelir ve sonunda beklenen o an yani Sultanın geçit töreni başlar. Muhteşem bir boz atın üzerinde Sultan görünür. Milyukov atın üzerindeki bu silueti, sultanın yüz hatlarını, kıyafetlerini, üzerindeki mücevherleri, başlığını olağanüstü bir dikkatle inceler: *"Atın üzerinde tam manasıyla hareketsiz bir şekilde oturuyordu. İnce hatlı solgun yüzünde soğuk bir duygusuzluk ve bir çeşit hüznünlü yorgunluktan başka bir şey görünmüyordu. Şayet gözlerini arada bir kaldırmasa, bunun bir balmumu figürü olduğunu düşünmek hiç de elden değildi"* (Milyukov 1859:128).

Geçit töreni sonrasında görevliler töreni izleyenlerin Orta Kapı'ya geçmelerine izin vermişlerdir. Milyukov'un dediğine göre o zamana kadar hiçbir gezginin girmesine izin verilmemiş olan bu avlu sarayın ana mekânı olarak oldukça enteresan bulunur. Padişah, haremi, devlet adamları, hizmetlilerden çeşitli figürler ilginç benzetmelerle tasvir edilir:

"Bir saat sonra tören alayı yeniden aynı düzende Orta Kapı'dan göründü. Boz atın üzerinde padişah yorgun ve adeta bir hayalet gibiydi" diyen Milyukov bu töreni ve şahit olduğu her şeyi bir 'komedi' olarak niteler. *"Padişahın beraberindeki heyet bu defa yürüyerek kortejdedir. Yanlarında siyahiler ve beyaz tenli muhafızlar, kadınsı itaat ve sadakatle kendisine eşlik etmektedir. İslam inancının başlıca muhafızları olan Şeyhülislam ve Mekke Şerifi kaşmir pardösüleri ve sarıklar içerisinde. Biri bembeyaz tam bir kakadu, diğeri ise*

boydan boya yemyeşil tam bir papağan. Yürüyüş, boynuzları çiçek çelenkleriyle örülü 10 kutsal koçun geçişiyle tamamlandı. Sultan atından indi ve koçlarıyla birlikte Bâbüssaâde'de gözden kayboldu. Heyet ise avluda kaldı. Paşalar ve müşirler arkalarını kadın köşküne dönerek divanlara yerleştiler. Ardından çubukçu onlara renkli taşlar ve altın yıldızlı yasemin çubuklar dağıttı. Sağlam dindarların tümünün ağızları buram buram tütmeğe başladı” (Milyukov 1859:128-130).

Burada gördüğü manzara karşısında şaşkınlığını dile getiren Milyukov, Osmanlı üst düzey devlet adamları hakkında *“Bunlar Türkiye'nin yöneticileri!!! Bunlar Firavun'un inekleri gibi ya aşırı kilolu ya da son derece zayıf”* şeklinde aşağılayıcı, alaycı, ağır ifadeler kullanır. Tüm bu heyet içerisinde sadece iki kişinin adam gibi baktığını söyler Milyukov. Bunlardan birisi, kısa boylu, sakalları ağarmış, akıllı, parlak gözleri olan ihtiyar sadrazam Reşit Paşa, diğeri ise uzun boylu, endamlı bir adam olan Ömer Paşa'dır. Ömer Paşa'nın tören esnasında Avrupalı bayan izleyicileri gözleriyle kestiği anlar Milyukov'un dikkatlerinden kaçmaz (Milyukov 1859:130-131). Törenden sonraki saray gözlemlerini, icra edilen ritüelleri çok dikkatli, ayrıntılı anlatan Milyukov İstanbul'un yaşadığı tezatlara dikkat çekerek eleştirel tutumunu sürdürür.

Bu eleştirileri ilk dile getiren hiç şüphesiz kendisi değildir. Daha önceleri İstanbul'a gelmiş olan Avrupalı ya da Rusyalı gezginlerin, yazarların, diplomatların anılarında da benzer ifadelere rastlamak mümkündür. 1768-1774 Osmanlı-Rus harbinde İstanbul'da bulunan Rus diplomat Levaşov'un hatıralarında: *“Her ne kadar, dışarıdan hoş ve görkemli gözükse de şehrin içinin dış görünümüyle ilgisi yoktur. Çünkü sokakları oldukça dar, evleri ise çok sade ve çoğunlukla da balçıkla kaplıdır. Rivayete göre, bu şehri görmeye gelen bir İngiliz, onu ancak gemiden izlemiştir. Sahile ise kasten gece inmiş ve hiç dışarıya çıkmadan kendi dairesinde bir gün kalmıştır. Daha sonra gemiye yine gece binmiş, görmeye değer olan her şeyi gördüğünü söyleyerek geri İngiltere'ye gitmiştir”* (Levaşov 2012:39-40) der.

Saraydan ayrıldıktan sonra Galata köprüsünden geçerek çıktığı ilk şehir turunda daha yakından, daha içlerine girerek İstanbul'un bir başka yüzüyle karşılaşan Milyukov şaşkındır. Bu şehrin denizden, ya da bir tepeden görüldüğü gibi olmadığını düşünmeye başlar. Önceki akşam Kız Kulesi açıklarından hayranlıkla seyrettiği o muhteşem manzara yoktur artık gözlerinin önünde. İstanbul'u daha yakından tanıyınca bu muazzam şehrin içine düştüğü çıkmazlara, bilhassa Osmanlı toplumundan ve yönetiminden kaynaklandığını ileri sürdüğü geri kalmışlığa, bakımsızlığa ve tüm diğer olumsuzluklara, bu arada şehrin yaşadığı çelişkilere şahit olacak ve bunları şöyle dile getirecektir:

“İstanbul'da yaptığım ilk gezi beni çılgına çevirdi. Dünyada insanı böylesine çileden çıkararak tutarsızlıkların bir arada yaşadığı başka bir şehir yoktur. Muhteşem tabiat manzarası ve kirli sokaklar, yangın kalıntıları yanında ihtişamlı camiler, mermer köşkların yanında harabe gecekondu, curcunlu pazar yerinin ortasında mezarlar, gübre yığınları yanında enfes kokular yayan nargileler, güzel gözlü kadınların yanı sıra yara bere içindeki fakir fukaralar” (Milyukov 1859:132-133).

"Papatoli'yle birlikte Galata Köprüsü'nden Ayasofya'ya geçtiğimiz zaman bu yolun İstanbul'un belli başlı caddelerinden biri olduğuna inanmadım. Önümüzde iki sıra hâlinde yeşil kemerlerle pencerelere tutturulmuş bakımsız kırmızı renkli ahşap evler uzanıyordu. Üst katlar öne çıkıntılı, sanki yıkılacakmış gibi. Başımı kaldırdığımda gökyüzünü ancak ince bir şerit hâlinde görebilirsin. İstanbul, sarayları ve camileri çıkarıldığında bir şehir değil, dört asırdır çadırlarını sökmemiş göçebe boyların karargâhını andırıyordu" (Milyukov 1859:133).

"Bizim, cadde, meydan diye adlandırmaya alışık olduğumuz bir şey görmek İstanbul'da tümüyle beyhude" diyen Milyukov'un anlatımına göre; İstanbul'un sokakları dar, yolları bozuk, evleri derme çatma ve bakımsızdır. Sokakta ya da başka yerde rastgelen Türkler tütün çekmekte, mekânlar kirli ve kötü kokulu. Bütün sokaklarda çöp yığınları, kemik atıkları, sebze kabukları göze çarpmakta, kötü kokular etrafa yayılmaktadır. Şahit oldukları karşısında *"sanki İmparator Konstantin zamanından beri burada hiçbir sokak temizlenmemiş"* diyerek alaycı bir yaklaşım sergiler. Sözü ettiği bu pis kokuların arasında dört ayaklı örümcek gibi zayıf, ince uzun bacaklı, çoğu kızıl ve boz renkli iğrenç köpekler yuvalanmıştır.

İstanbul köpeklerinin şöhreti seyyahlar vasıtasıyla tüm dünyaya yayılmıştır. Seyahatnamelerde 16. asrın başlarına kadar giden bu anlatımlar 19. asır seyyahlarında İstanbul dokusunun vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkar. Bu asırda Batılı seyyahlar şehrin bir parçası haline gelen İstanbul'un köpeklerine mutlaka değinirler. Bazıları sokaklarda sürüler halinde yuvalanmış köpekler dolayısıyla İstanbul'u devasa bir köpek kulübesine benzetirler. Kimi seyyah köpeklerin sokaklarda örgütlü bağımsız koloniler kurduklarını, kimisi yemek ve çöp atıklarını temizleyerek İstanbul'un temizliğine katkıda bulduklarını, kimisi sokaklarda güvenliği sağladıklarını ve bu yönleriyle İstanbul'un ikinci halkı olduklarını dile getirirler (Menekşe 2018:6321-6334). Sokaklarda o kadar çok köpek vardır ki, kimi seyyahlar yolda yürürken üzerlerine basmamak için adımlarını aşırı dikkatli atmamak zorunda kalır. Kimileri köpek sürüleri tarafından parsellenmiş sokaklarda toplu kavgalar dolayısıyla geceleri rahat bir uyku uyuyamadığından şikayetçi, kimisi de türlerinin, görünümünün iğrenç ve çirkinliğinden (Demiray 2019:69-74). Bu haliyle bakıldığında İstanbul köpeklerinin insanlarla iç içe geçen bir yaşamları vardır. Yabancılar şehircilik ve modernleşme kriterleri bakımından bu durumu kabul edilemez bulur. Osmanlı modernleşmesi sürecinde devletin aldığı tedbirlerin uzun yıllar bu sorunu ortadan kaldıramadığı da bir gerçek olarak ortadadır.

Milyukov İstanbul köpeklerine ait şöyle kısa bir tarihsel, Doğu-Batı eksenli politik değerlendirme yapar:

"Müslümanlığın aydınlanma dönemi onların altın çağıdır. Türklerin gavurlarla yaklaşma çağı ise her zaman zulmü davet etmiştir. Köpeklerin tarihinde en ağır dönemler Sultan Mahmut'un iktidarı yılları ve Rusya'yla yapılan son savaş olmuştur. Yeniçerilerin imhasının kararlaştırıldığı sırada Türk reformcu köpekleri de imha etmek istemiştir. Köpekler

yakalanıyor, kayıklara dolduruluyor ve Prens adalarına³ götürülüyordu. Ancak Yeniçerilerin imhasına nazaran köpekleri imha etmek daha zordu. Köpekler zalimin ölümünden sonra şehirde yeniden çoğalmışlardır. Doğu savaşının başlarında İstanbul köpekleri geceleri uluyordu. Rumlar bu ulumaların Türkiye'nin sonunun geldiğinin işareti olduğunda şüphe etmediler. Ancak kâhinler, meşhur resulleri Martin-Zadek⁴ gibi yanıldılar. Zira köpekler her zaman olduğu gibi kendilerince uluyordu. Fransızlar Kırım'a hareket etmeden evvel köpekleri sıkı bir takibe başladı. Her gece askerler onları kementle yakalıyor ve denizde boğuyordu. Zavallı köpekler bizim geçmiş yıllardaki odaliskler gibi Batı'lı barbarlar tarafından tam bir Doğu'lu gibi katledildiler. Kuşkusuz onlar bu terörü de yaşadılar, ancak bu durum onların genç nesillerine çok güçlü tesir etti. Onlar şimdi bizzat Türkler gibi sadece Greklere dışlerini gösteriyorlar ve kuyruklarını kısırtarak Avrupalılardan uzak duruyorlar" (Milyukov 1859:136-137).*

Sayılarının çokluğu, perişan halleri, iğrenç görüntüleri, kötürüm vaziyetleri, yüzüzlükleri ile İstanbul dilencileri seyyahların dikkatini çeken diğer sokak imgeleri arasındadır. Milyukov, İstanbul'un köpekleriyle ilgili gözlem ve değerlendirmeler yaparken, İstanbul dilencilerine de İstanbul köpekleri gibi sokakların vazgeçilmezleri arasında yer verir. Anlatımına göre İstanbul'un her yerinde köpekler kadar pis kokulu dilencilere rastlamak mümkündür. Kimilerinin daimî ikametgâhı köprü, kimilerinin ise cami bahçeleridir ve bu insanlar sadece hayırseverlerin sadakalarıyla hayatlarını sürdürürler. Kahvehanelerde, cami kapılarında ve şadırvan basamaklarında her zaman yırtık elbiseli, üstü başı yara bere içinde, hemen hemen aç, aç ancak bir "gavurdan" yardım almayı hazmedemeyecek kadar da küstah! dilencilerle karşılaşmak mümkündür.

"Galata köprüsünde gördüğümüz tuhaf ve dehşet verici bir şeyi hiçbir zaman unutmuyacağım. Bu solgun, sarı benizli, sivri sakallı ve Nemçe arpası gibi küçük dişleri olan bir adamdı. Kuşağının etrafında yırtık pırtık koyu renkli bir paçavra asılı idi. Başında ise sarı renkli büyükçe bir iz vardı. Bu izin altından tam kulaklarının bulunduğu yerde bir işitme deliği görünüyordu. Çıplak göğsünde barutla ovulmuş siyah bir dövme, sağ omzunda kol yerinde ise yalnızca kaba bir ameliyatın korkunç izleri kalmıştı. Uсталıkla kurutulmuş kopuk eli biçimsiz, yelpaze gibi ayrılmış parmaklarını sanki bir şamdan gibi bir ağaç parçasına tutturmuş, adeta merhamet dilenen bir tabela yerine kullanıyordu. Sol elinde uzun bir tütün çubuğu tutuyordu. Önünde ise içerisinde metal paralar bulunan ahşap bir kâse vardı. Oradan geçen bir Türk (Mahmut öncesi döneme ait tarzda sarıklı ve pardösülü bir ihtiyar), çubuğun sönmüş olduğunu fark edip durdu ve kendi tütün kesesinden doldurdu ve ağzına bastı. Zavallı, şükranla mırıldandı. Allah versin! ve çıkan dumanın tellerinde keyfe daldı. Yanından geçerken birkaç metelik bıraktım. O, yuvarlak kasketimden çizmelerime kadar beni süzdü ve homurtulu bir sesle 'Allah gavurları ebedi cehenneminde yaksın' dedi. Papatoli 'Köpek

³ Bu adalardan Sivri Ada, diğer adıyla Hayırsız Ada

⁴ Martin Zadek, 11. yüzyılda yaşadığı iddia edilen ve "Eski ve Yeni Ebedi Kehanet" isimli rüya tabiri kitabının yazarı bilinen anonim bir kâhin. Rusya'da Puşkin'in çağdaşları arasında son derece ilgi gören söz konusu rüya kitabı 19. yüzyılın başında Almancadan tercüme edilmiştir.

* Haremdeki hizmetliler, cariyeler, odahklar.

köpektir! diye içinden söylendi. Türk'ün yanından uzaklaştığımız zaman da Papatoli 'kulaklarını boşuna kaybetmemiş' dedi" (Milyukov 1859:133-136).

Milyukov Papatoli'yle birlikte Sultan Ahmet Camii'ni ziyarete gelir. Bu sırada vakit akşam namazı saatleridir. Burada ilk dikkatini çekenler; caminin altı minareli ve her bir minarenin üç şerefeli oluşudur. Bu özelliğinin, İstanbul'daki diğer tüm camiler içerisinde Sultan Ahmet'e ayrı bir değer kattığını söyler. Rehberi müezzinlerin ezan okuma anını beklemeleri gerektiği uyarısını yapar. Zira bayramın ilk günleri bu camide ezanlar özel bir şatafatla günde iki defa icra edilir. Saat beş olduğunda bütün minarelerde ve her bir şerefede dörder müezzin görünür. Milyukov okunan ezanları, kendisinde oluşan hissiyatı "Dört yöne devir yaparak, kısık ve yabani, ancak oldukça uyumlu bir ritimde okudular. Bu korkunç (vahşice) ulumada fanatik bir inanç adına savaşa ya da katliama davet eder gibi bir kudurmuşluk ve acımasızlık vardı" (Milyukov 1859:137) sözleriyle nakleder.

İstanbul'un gündelik yaşam kültürünün en önemli unsurlarından biri kahve ve kahvehane geleneğidir. Kahvehaneler erkekler için belli başlı sosyalleşme ortamlarından biridir. Osmanlı toplumunun gözlemlendiği adeta bir laboratuvar olan kahvehaneler İstanbul'a gelen yabancıların mutlaka temas ettiği konuların ön sıralarında gelir (Ağıldere 2019: 14-28). Gerek kahvehane kültürü gerekse Türklerin afyon ve tütün bağımlılığı yabancılar da Türk erkek karakterinin en belirgin vasfı olarak sunulur. Rus diplomat Levaşov, afyon kullanmanın İstanbul'da yaşayan Türk avamı arasında doğal bir şey olduğunu, Türklerin tütünü her yerde çok yaktıklarını ve neredeyse her zaman pipoyla uyuduklarını, alkolden uzak durma alışkanlığının dikkat çekici olduğunu söyler (Levaşov 2012:82-83, 89).

Milyukov zaman zaman tütün, nargile, çubuk ve kahve keyfi ile bütünleştiği; tembel, uyuşuk ve bezgin tiplerle sunduğu Türkler ve kahvehane üzerine gözlemler yapar. Batılı oryantalist seyahatçilerin ve kendinden önceki Rus gözlemcilerin önyargılı, basmakalıp klişelerle betimlediği Türk imgesinin kuvvetli tesiri altında olduğu görülmektedir. Bu gözlemlerin tesiri altında bizzat bu mekânları yakından tanımak arzusuyla girdiği sazlı sözlü bir kahvehaneyi, içeride yaşadıklarını, hayatında ilk defa içtiği kahve ve nargile deneyimini şöyle anlatır:

"Galata köprüsünden birkaç adım beride, Haliç'e bakan bir evden müzik sesi geliyordu. Papatoli, İstanbul'daki en iyi kahvehanelerden birisinin burası olduğunu söyledi. Uzun tütün çubukları ve nargile içenler vardı. Büyükçe bir odaya girdik. Orta yerde küçük bir mermer çeşme/fantan bulunuyordu. Bir köşede büyükçe bir ocak yer alıyordu. Çubuklar, kristal nargileler... Duvarın dibinde geniş ve alçak bir divan uzanıyordu. Girişin tam karşısında, divanda bol şalvarlı, yırtık pırtık pardösülü ve yeşil sarıklı üç müzisyen oturuyordu. Ortadaki elinde balalaykaya benzeyen bir telli kemençe, yandakilerde biraz flütü andırırr*

* Rusya'ya özgü bir telli çalgı türüdür. Geleneksel Rus halk enstrümanı olan Balalayka Rus gitarı olarak da anılır. Genellikle akçaağaçtan yapılan aletin gövdesi 3 köşelidir ve 3 teli (nadiren 4 ya da 6) vardır. Sapının üzerinde pirinçten yapılmış perdeler bulunur. Altı değişik boyda balalayka vardır ve Rus halk ezgileri genellikle bu değişik boyutlarda balalaykalardan oluşan orkestralarla çalınır.

bir çeşit dutka/kaval vardı. Orkestra, uzun uzun ve aynı ritimde bir sesle bir taraftan müezzinlerin kederli çığlıklarını bir taraftan İstanbul köpeklerinin gece ulumalarını anımsatırcasına hüznünlü bir ezgi sunuyordu. Her tarafta ayakkabılarını yere çıkarmış, kimisi nargileli, kimisi çubuklu 50 kadar Türk oturuyordu. Dumanı hafif hafif tellendirerek tasvîpkâr, takdîrkâr bir eda ile Horoşo! Aman! Aman! diye fisıldıyorlardı. Kahve ve nargile siparişi verdik. İlk nargile deneyimim çok başarısız oldu. Etraftakiler bir 'gavurun kabiliyetsizliğini' seyretmeye başladı. Öyle ki müzisyenler bile çalmayı durdurdular. Nargile içmeyi bırakarak tütün çubuğu aldı" (Milyukov 1859:137-139).

Rus din adamları, Kudüs yolcuları başta olmak üzere İstanbul'a uğrayan Rusların başlıca ziyaretgâhi, bu vesileyle seyahat notlarının önemli bir kısmı Ayasofya üzerine teksif edilmiştir. Rusya'da erken dönemlerden itibaren Ayasofya hakkında yazılmış çok zengin bir literatür olduğu malumdur. Ayasofya hemen her dönemde İstanbul'u ziyaret eden seyyahların tarihi, dini vasıfları, mimari özellikleri, kutsal objeleri ile büyük hayranlıkla bahsettiği İstanbul imgelerinin başında gelir. İstanbul kiliseleri ve cami/kiliseler içerisinde en güzeli, en görkemli ve ihtişamlısı olarak bahsedilir. Seyyahlar diğer memleketlerde gördükleri ihtişamlı kilise ve mabetlerle Ayasofya'yı mukayese ederek anlatmaya çalışırlar. Roma Pantheon Kilisesi bunlardan sadece biridir. Kimisi denk görür kimisi de güzellikte ve mükemmellikte Ayasofya'nın onu aştığını ifade eder. Rusya'nın Osmanlıya kafa tutar hale geldiği dönemlerden itibaren ise İstanbul'la birlikte Ayasofya Rus yayılma hedefinin nihai noktası olarak görülür. Rus seyyah Milyukov da Ayasofya'nın bir gün mutlaka yeniden Hıristiyanların mülkü olacağına inanır. Haçlı ruhuyla Ayasofya'nın camiye çevrilmiş olmasını bir türlü içine sindiremeyen (Kılınç:1842-1866) Batılı seyyahlarla paralel bir yaklaşım ve ruh hali içindedir. Diğerlerinden farkı ise yeniden Hıristiyan mabedine dönüşmesinin Rusya eliyle mümkün olacağına inanmasıdır. Ayasofya gezisindeki gözlem ve anlatımları bu ruh halinin açık bir yansımasıdır.

Ayasofya ya da başka camileri ziyaretlerini anlatırken seyyahlar, imamlar ya da o esnada camide ibadet etmekte olan Müslümanların tavırlarından da bahsederler. Bu bağlamda Milyukov imamların rüşvetçi ve para düşkününü, ibadet etmekte olan insanların ise yabancılara karşı hoşgörüsüz olduklarının altını çizer.

Geldiği dönemde İstanbul'da tarihi mekânları yabancılar 'ferman' sözcüğünden geldiği anlaşılan 'firman' adlandırılan bir izin belgesiyle ziyaret edebilmektedir. Milyukov ve rehberinde bu izin belgesi olmadığı için rüşvet olarak para vermek suretiyle ancak Ayasofya'yı gezme imkânı elde eder. Ancak bu şekilde giriş ücreti standart olmadığı için görevlilerle, Milyukov'un ifadesiyle 'imamlarla' çetin bir pazarlık yaşarlar. Milyukov bu olayı abartılı, alaycı, tahkir edici bir üslupla anlatırken, paranın bu çağda Osmanlı toplumundaki yıkıcı gücüne gönderme yapar, ayrıca Osmanlı reformlarının toplumda, bilhassa dini çevrelerde pek de işe yaramamış olduğunu söyler. Ayasofya'da yaşadıklarını şöyle anlatır:

"Bayramın ertesi günü Papatoli Ayasofya'yı gezmemizi teklif etti. İstanbul'da artık parayla her şeyi, her yeri görmek mümkün. Bayramda bile. Girişte bizi kalabalık bir Türk topluluğu

karşladı. Mahmut'un reformları anlaşılan o ki bunlara ulaşmamış. En iyisi firman (ferman) almakmış. Önce 100 piast⁵ (kuruş) istediler. Daha sonra 50'ye düşürdüler. Esas ücreti ise 10 Frank. Papatoli ile aramızda Fransızca konuşmalardan 'firman' sözcüğünü duyan imamlardan biri meseleyi anlayınca tekrar Papatoli'nin etrafını sardılar. Papatoli ile imamlar arasındaki bu pazarlık tartışmalarında sadece 'gavur', 'firman', 'piast' sözcüklerini anlayabildim. Papatoli yanıma gelerek 'Türkler 30 piast'ın altına düşmüyorlar' dedi. Bunun üzerine 'tamam verelim' deyip, ödeme yapılırca ancak sükûnet sağlanabilirdi" (Milyukov 1859:140-141).

Ayakkabılar çıkartılır ve yerine özel pabuçlar giyilerek Ayasofya ziyareti yapılır. Milyukov mabedin mimari özelliklerini, dekorasyonunu, Ayasofya'nın tarihi ve manevi değerini anlatarak, gözlem ve değerlendirmelerini, tespitlerini, yaşadıklarını ve o anki hislerini okuyucularına duyururken Türklerin inancı ve göçebelik geçmişi üzerinden yorumlar yapar. İstanbul ve Ayasofya üzerindeki Türk hakimiyetinin geçici olduğunu ve eski haline dönüşün zor olmadığını vurgular.

"Türkler diğer her şeyde olduğu gibi Ayasofya mabedi üzerinde de sağlam hâkimiyetlerini kuramamışlardır. Oraya tam yerleşememişler, sanki göçebe ibadetlerini yerine getirmek üzere bir süreliğine konaklamışlar. Ayasofya'da İslamizm'in tüm izlerini bir günde ortadan kaldırmak mümkün. Jüstinyen mozaiklerinin üzeri, altın yaldızlı hatlarla yazılan sureler ya da Kuran'dan metinlerle örtülmüş. Altar'ın bulunduğu yere Mekke istikâmetini gösteren pembe renkli mermer bir dünya/alem konulmuş. Onun altında ise boyası çıkmış küçük bir halı asılmış. Bu halıda Muhammet namaz kılmış" (Milyukov 1859:145).

Milyukov mabedin tefrişatına, kubbenin altında yer alan ve ilk halifelerin isimlerini havi süsleme levhalara, ahşap minber, cam ve forfor levhalara, camiye çevrildikten sonraki diğer bazı ayrıntılara dikkat çeker. "Bu şahane mabette sarıklı, fesli yüzlerce figürü görmek tuhaf" der. Milyukov'un anlatımına bakılırsa Ayasofya'nın içerisinde imamlarla yaşanan tartışmaların ve pazarlıkların bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Milyukov bu anları özetle şöyle anlatır:

"İmamlar Ayasofya'da yalnızca öğle namazının başlayacağı saate kadar kalabileceğimiz yönünde bizi uyardılar. 30 piastra bütün Ayasofya'yı satın alacağımızı mı zannediyorsunuz diye bağırdı Türkler. Hora'yı da görebilmeyi rica ettik ancak izin verilmedi. Sözlü tartışmalar, bağrışmalar yaşanınca 5 piast daha vermek zorunda kaldık. Böylece Hora'yı da görebildik. Hora'ya girişimizle birlikte 5 tane pasaklı imam önümüze çıktı. Birisinin elinde keten bezinden küçük bir torba vardı. Torbanın içinden mabedin duvarlarından kazınmış bir avuç rengârenk mozaik parçacıkları çıkardı ve burnumun ta dibinde sallayarak, hatıra olarak satın almamı teklif etti. Böylece rehberimle aralarında yeni bir tartışma konusu daha ortaya çıktı. Camide ibadet etmekte olan 100'ün üzerinde insan olmasına rağmen yeniden gürültülü patırtılı bir pazarlık başladı. Mozaiklerin manevi kıymeti hatırına bu zavallıların her birine birer piast vermek zorunda kaldım. Toplam 5 piast verdikten sonra imamlar gitti. Henüz 10 adım uzaklaşmamıştık ki bu defa başında kirli bir sarık olan yeni bir figür eliyle beni tuttu.

⁵ Piast, İtalyanca "piastra d'argento"- gümüş plaka sözünden gelir. 19. asra kadar ticaret parası olarak rol oynamıştır. Sultan II. Süleyman'ın bastırdığı gümüş para (kuruş) "Türk Piastrı", Kırım hanı Şahin Giray'ın bastırdığı gümüş para ise "Kırım Piastrı" adıyla biliniyor.

Papatoli'den ne istediğini öğrenmesini istedim. Mozaik satıcılarının her birine bir piastr verme sözü verdiği halde kendisinin henüz almadığını söylüyormuş. Belki daha 10 kişi çıkar. Ziyaretimi zehretmemek için bu çulsuza da piastr bıraktım. Son haraç ise bizi çıkışta bekliyordu. Bizden istedikleri her bedeli ödemiş olmamıza rağmen rehberim ayakkabılarımız için 2 piastr ödmeden onları alamadı. Bu zavallılar ve özürülüler topluluğu çıkışımızı yasakladı. Etten duvar ördüler. Üzerimizde kalan metelikler sayesinde ancak yolumuzu açabildik" (Milyukov 1859:146-147).

Tüm bu yaşananlara rağmen Papatoli yine de ucuz atlattıklarını, önceki bir seferinde Fransız turistlere yaptığı rehberlik sırasında daha büyük bir tartışma yaşandığını, bağırıp çağırmaktan bir hafta sesini kaybettiğini söyleyerek Milyukov'u teselli etmeye çalışır. Ayasofya ziyaretinin ardından Tophane ve Tatlısu taraflarında geziler ve gözlemler devam eder.

İstanbul'da bayramın ilk günleri gördüğü, yaşadığı, şahit olduğu anlar Milyukov'a Moskova'nın Kutsal Haftasını anımsatır. Karşılaştığı manzaradan naklettiklerine göre bayram günlerinde İstanbul'da pazar mekânları genellikle kapalıdır. Camiler insanlarla dolup taşmaktadır. Sokaklarda insanlar gezintiye çıkmıştır. Tophane insan yığınları bakımından İstanbul'un en canlı mekânlarından biridir. Milyukov rehberi Papatoli'yle birlikte önce Tophane'yi gezer. Her taraftan yankılanan müzik sesleri, kadın, çoluk çocuk insan seslerine karışan meydan tam bir bayram havasındadır. Meydanın orta yerinde elinde üzüm/vişne, şeftali gibi meyve sepetleri bulunan satıcılar, soğuk şerbetçiler, Rum bisküvisi, şekerli kremadan yapılan köpüklü kaymak satan seyyar satıcılar dolaşmakta, üstü başı perişan Türkler teneke tepside pirinçli börek ve testide gülsuyu dağıtmaktadır. Limonata satıcılar paralı bir müşteri gördükleri anda o yöne doğru ellerinde tablalarıyla koşuşturmaktadır. Milyukov'un anlatımıyla burası cıvıl cıvıl bir panayır yeridir adeta. İnsanların oturması için meydana sıra sıra banklar konulmuştur. Açık alanda icra edilen halk tiyatrolarını oldukça ilginç bulur. Tiyatroda geçen diyaloglar, sahne ve kostümler dikkat çekicidir. Tercümanı aracılığıyla tiyatrodan geçen olayları, verilmek istenen mesajları anlamaya çalışır. Tophane meydanından sunduğu canlı tablolarda kadın figürler giyim kuşam ve tavırlarıyla dikkat çekicidir.

Yabancıların İstanbul seyahatnamelerinde ön plana çıkan konulardan biri, Doğu'nun en çok merak edilen imgelerinden olan kadın ve bilhassa Osmanlı dünyasında kadındır. Batılı seyyahlar tarafından Oryantalist bakış açısı ve üslubu içerisinde kadın çoğu zaman peçenin arkasına saklanmış cinsel bir obje olarak tasavvur edilir. Fantezilerle kurgulanan erotik ve egzotik bir imgedir. Kadın seyyahlar ise hemcinslerini daha iyi gözleme ve tahlil becerisi, cinsiyetlerinin kazandırdığı imkân ve fırsatları dolayısıyla Osmanlı toplumunda kadın gözlemlerinde daha gerçekçi ve tarafsız değerlendirmelerde bulunur. Mesire gezileri, hamam sefaları⁶ gibi

⁶ İstanbul kadınlarının hamam kültürü konusunda bir önceki asırda gelmiş olan Rus diplomat Levaşov şu bilgileri verir: "İstanbul'da kadınlar hamama Perşembe günleri gidiyorlar. Çünkü onlarda cuma günü, bizim pazar günümüz gibi kutsaldır. Ve onlar Cuma'dan önceki gün yıkanmayı ve saç ile kaş hariç vücudtaki

eğlence hayatları, alışveriş gezmeleri, aile özel yaşamları, giyim-kuşamları, kıyafetlerinin renkleri, alışkanlıkları ile kadınlar üzerine seyyahların her zaman büyük ilgisi olmuştur. 19. asırda kadınların sosyal hayatta belirgin bir değişim yaşadığı yönünde birçoğu hemfikirdir. Kıyafetleri ve renk seçimleri, yüz göz örtünmeleri dolayısıyla kadınları kimisi bir mumyaya, kimisi bir çiçek bahçesine benzetir. Kimileri de bu hallerini, gülünç ve acınası bulur (Düğer 2015:71-90).

Osmanlı toplumunu, Türk ailesini anlamaya çalışan tüm yabancılar gibi Milyukov da İstanbul'da yaşayan Türk, Rum, Ermeni kimliklere vurgu yaparak kadın-erkek figürlere dikkat çeker:

"Bütün bu banklarda parlak, renkli kıyafetler giyinmiş olan kadınlar oturuyordu. Hem de ne renk cümbüşü! Tam anlamıyla oyuncak mağazasındaki kuklalar gibi. Tümü en cırlak renklerde giyinmiş. Kimisi papağan gibi yemyeşil, kimisi kanarya gibi sapsarı, kimileri de pembe, açık mor ya da mavi ferace giyinmişler. Başları müslin/kiseyni yaşmaklarla örtülü. Bu yaşmaklar son zamanlarda o kadar açık tonlara dönüştü ki, Türk kadınlarının al yanaklarını ve boyalı kaşlarını görmeye mâni değil. Ermeni kadınlar küçük vualetlerle* fark ediliyor. Rum kadınlarında ise hiçbir şekilde örtü bulunmuyor. Meydan çeşitli tipler ve çeşitli kostümlerle çalkalanmaktadır. Türklere (Erkek) farklı renklerde sarıklar, Rumlar fustanella (etek) ve fesler, Arnavutlar bir omuza atılmış altın şeritli paltolar, Yahudiler ise uzun ceketler/halat ve mavi şal sarılı siyah şapkalar giyinmişti. Her bir adımda sakatlara ve meczuplara, ya da ihtiyar simalı ve çarpık bacaklı cücelere denk geliyorsun." (Milyukov 1859:148-149).*

Milyukov'un bir sonraki gezi güzergâhı Haliç boyunca Tathisu mesiresidir. Türk toplumunu, kadını, erkeği, çocuğuyla kendi evlerinde gibi rahat görmek isteyen seyyahların öncelik verdiği mekânların başında gelir mesire alanları. Milyukov Haliç'e indiğinde burada önce bir kayık kiralanır ve bu andan itibaren Haliç'in her iki yakası tasvir edilir. Notlarında Eyüp'e özel bir yer vererek burada sultanların kılıç kuşandığına dikkat çeker. Asıl gezmek ve gözlem yapmak istediği yer Tathisu mesiresidir. Burada gördüğü manzara şöyledir: Haliç ve Tathisu civarı adeta kayıklarla doludur. Mesire alanı çimenlerle kaplıdır. Servi ağaçlarının koyu yeşilliği altında, nehir kenarlarında çiçeklerin, tertemiz suların verdiği serinlik ve tazeliğin burada insanlara olağanüstü bir haz verdiğini söyler. Çimenlere serilmiş halı ve kilimler üzerinde kadını erkeğiyle aileler kümelenmiş, tütün ya da nargile çekmektedir. Meyve, şekerleme, dondurma ve şerbet satıcıları her yerdedir. Rengârenk kıyafetli Türk kızları başlarında beyaz yaşmaklarla ya dolaşmaya çıkmış ya da ailelerinin

lüzumsuz kılları kesmeyi ve temizlemeyi zaruri görüyorlar. Ayrıca keyifli zaman geçirmek için de hamama gidiliyor. Türk erkeği ne kadar kışkıncı olsa da haftada bir kere eşini hamama göndermek zorundadır. Kadınlar hamama bir bayrama veya kutlamaya gidiyormuşçasına en iyi kıyafetlerini giyiyor, yanlarına da yemek, kahve, çeşitli meyvelerle mezeler alıyorlar. Böylece çplak halde sabahtan akşama kadar müzik ve şarkılarla eğleniyorlar..." (Levaşov, s.43).

* *müslin*, düz dokuma pamuklu bir kumaş türüdür. Sağlıklı, yumuşak, saf bir dokuya sahiptir. Çeşitli kalınlıklarda üretilen bu kumaşın Musul şehrinde dokunması dolayısıyla bu ismi aldığı sanılıyor.

* *vualet*, kadın şapkalarına birleştirilen ve yüzü örtmeye yarayan ince, hafif bir tül.

yanındadır. Türk çocukları (Erkek) üzerlerinde altın sırmalar bulunan pardösüler giyinmiş ve üzerinde yer alan nişan ya da madalyalar dikkat çekicidir. Kız çocukların saçları örülü, üzerlerinde atlas kazakin, ipek şalvar, ayaklarında ise sarı pabuçlar göze çarpmaktadır. Sadece zenginlerin çocuklarına milli kıyafetler giydirdiğini aktaran Milyukov, aynı davranışın Rusya'da da olduğuna işaret eder ve bayram yeri manzaralarını Rusya'daki benzerleriyle karşılaştırarak *"eğer Tophane'yi Pod-Novinsk'e benzetecek olursak, Tatlısuları da Sokolnik veya Pod-Simonov'a benzetebiliriz. Ancak semaverler, şarkı-çalgılar ve bizim bayramlara has keyif, neşe ve coşkumuz burada mevcut değil"* (Milyukov 1859:152-154) der.

Milyukov bayram günlerinde Ayasofya dışındaki cami, türbe ve tekkeleri de ziyaret eder. Sultan Ahmet, Beyazıt, Süleymaniye camileri ziyaret edilen camilerin başında gelir. Ayasofya örneğinde yaşadığı gibi, cami ziyaretlerinde Milyukov'un en fazla rahatsız olduğu konu imamlarla giriş ücreti konusunda yaşanan tartışmalardır. Öyle olsa da buna da razıdır yeter ki dilediği gibi gezebilsin. İstanbul'da artık paranın açamayacağı kapının olmadığı anlayışı Rus gezginlerin ortak kanaatidir. *"Yabancıların girmesi yasak olan camiler, şimdilerde parayı verdiği zaman serbest hale gelmiş"* der. İstanbul camileri hakkında genel değerlendirmeler yapan seyyah, Sultan camilerinin büyük bir kısmının ya Bizans kiliselerinden çevrildiğini ya da Bizans kiliseleri mimarisi örnek alınarak yapıldığını ve bu yüzden de çoğunun Ayasofya'yı andırdığını söyler. Gözlem ve tespitlerine göre, köşk ve şadırvanlardaki Arabesk üslup büyük camilerin mimari tarzına fazlaca tesir etmemiştir. Camiler, manzarası mükemmel mevkilerde konumlandırılmış, avlularında mektep-medreseler ve diğer imaretler dikkat çekicidir. Her camide bulunan, farklı renkli mermerlerden yapılmış, altın yaldızlı Arabesk hatlarla süslü şadırvanların adeta köşkü andırdığını söyler. Beyazıt Camii önu günümüzdeki gibi güvercin sürüleriyle dikkat çekicidir. *"Dünyanın hiçbir yerinde Beyazıt'ın bahçesindeki kadar çok sayıda güvercini bir arada görmedim"* diyen Milyukov, orada bulunan satıcılardan yem alarak güvercinlere serper. Camilerin görevliler/imamlar tarafından bir kazanç kapısı haline getirilmesinden sıkça şikâyetçidir. Bu hususta İmamlarla tartışmaktan yıldıdığı için Beyazıt Camii içerisine girmemiş, Süleymaniye Camiine geçerek burada padişahın ve hasekinin (Roksolona/Hürrem Sultan) türbelerini ziyaret etmiştir. *"Süleymaniye Camii'ni gezmek bana 1 Kopek'e bile mal olmadı"* diyerek sevincini dile getirir (Milyukov 1859:155-162).

Yabancıların büyük bir merakla görmek istediği mekânlar arasında İstanbul tekkeleri ön sıralarda yer alır ve buralarda yapılan ayinler büyük bir dikkatle izlenir. Doğu mistisizmine ilgi duyan seyyahların İstanbul'a dair anlatımlarında tekkeler, dervişler ve ayinlerine dair mutlaka özel yer verilir. Avrupalı ve Rus gezginler arasında en şöhretlilerinden biri olduğundan Milyukov ilk önce Pera'da bulunan ve yabancılar arasında "dönen/raks eden dervişler" tekkesi adıyla şöhretli Mevlevi tekkesini ve dervişlerin ayinini izlemeye gider. Notlarında tekkenin dıştan görüntüsü, mimari yapısı, iç tasarımı, tefrişatı, yapılan ayinler, dervişlerin kılık kıyafetleri, ayini izlemeye gelen yerli ve yabancı seyirciler şöyle anlatılır:

"İstanbul'da tiyatro olmasa bile Mevlevî ve Şemsî (Rifâî) dervişlerinin enteresan gösterileri turistlere açıktır. Kuran, Türklere ibadet sırasında gavurların camiye girişlerine müsaade edilmemesini emreder. Kendilerinden daha çok fanatizm ve hoşgörüsüzlük beklenebilecek dervişler ise buna hiç aldırmaz. Onlar kendi arzularıyla Avrupalıların hünerlerini görmelerine izin veriyorlar. Müslüman olmayan misafirlerinden çekinmedikleri gibi, aksine daha büyük bir şevkle gösterilerini icra ediyorlar ve onların huzurunda Allah için daha yüksek sesle haykırıyorlar. Mevlevî dervişlerinin tekkesi ya da manastırı Pera'da bizim kaldığımız Hotel d'Europe'ye yakın bir yerde bulunuyor. İlk Pazar oraya gittik. Yaşlı bir Türk bize demir kapıyı açtı. Küçük bir bahçe önde mezarla bitiyor. Bahçenin ortasında şadırvan var. Yaklaşık saat 2'de oldukça pasaklı bir müezzin yan tarafta görüldü. İki eliyle kulaklarını tuttu. Gözlerini kapattı ve monoton bir sesle ibadet çağrısı yaptı. Ayakkabılarımızı sarı renkli pabuçlarla değiştirdik ve camiye koştuk. Büyük bir salona girdik. Üç tarafı çevreleyen iki galeri yer alıyor. Alt tarafta tirabzanda seyircilere yerler ayrılmış. Üst katta tam çıkış üzerinde orkestra, yan tarafta ise kadınlar için parmaklıklı loca bulunuyor. Salon aydınlık ve tiyatrodaki olduğu gibi büyük bir aydınlatma lambası mevcut. Biz girdiğimizde sahne henüz boş idi. Ancak aşağı galeri Türklerle ve Avrupalı seyircilerle doluydu. Yukarıdaki localarda ise yeşil parmaklıklar arasında beyaz yaşmaklara bürünmüş figürlerin silüetleri görünüyordu. Ben yoldaşımınla birlikte bir Fransız'ın yanına oturdum. Birkaç dakika sonra parmaklık kısmından eşik açıldı. Mevlevîler salona girdi. Önlerinde harika yüzü genç bir adam vardı. Siyah cüppeli ve kahverengi sarıklı idi. Bu ya molla ya da ayini gerçekleştirecek kişi idi. Onun ardından kahverengi cüppeli, keçe şapkalı 20 kadar derviş çıktı. Elleri göğüslerinde, gözleri öne eğik bir vaziyette salona girdiler" (Milyukov 1859:162-164).

Yaklaşık dört saat süren Mevlevî ayinini izleyen Milyukov gördüklerini, izlenimlerini Batılı, çağdaş sanatçılara, opera ya da bale sahnesine benzetir. Yapılan ayini dini bir jimnastik, ya da dini bir baleye, dervişleri ise tiyatro oyuncularına ve sinema aktörlerine benzetir. Bu yakıştırımlar ve değerlendirmeler Batılı birçok seyyahın anlatımıyla paralellik arz eder (Duru 2007:118-146). Milyukov'un daha detaylı ve çarpıcı ifadelerle anlattığı tekke ise Üsküdar'da, "inleyen/haykıran dervişler" adıyla yabancıların çok yakından tanıdığı tekkedir.

İstanbul'a yolu düşen yabancıları Üsküdar'a çeken sebeplerden biri, şöhreti dünyaya yayılan ve büyük merak konusu haline gelen "haykıran dervişler" ya da "inleyen dervişlerin" ayinlerini izlemek arzusudur. Rifâî Âsitanesi olarak bilinen bu tekke, izleyenleri korku ve dehşete salan ayinleriyle hemen birçok seyyahın hatıratında yer almış, hatta yabancı ressamalara konu olmuştur⁷. Rifâî adıyla bilinen bu tarikat Milyukov'un hatıratında "Şemsî Tarikati", mensupları ise "Şemsî" olarak zikredilir.

Milyukov'un en ince ayrıntılarına kadar gözlemlerini naklettiği bu tekke İstanbul'u ziyaret eden yabancıların, turistlerin sıklıkla uğradığı, yapılan ayini izlerken ürperti ve dehşet duygularına kapıldığı, hemen hemen bütün seyyahların belleğinde derin izler bırakan bir tekkedir. Milyukov, otelde birlikte kaldığı ve kendisi gibi turistik maksatla İstanbul'a gelmiş bulunan Fransızlardan oluşan bir grupla

⁷ Bunlardan birisi Fausto Zonaro'nun "Rifâî Dervişleri" (1910) başlıklı tablosudur.

meşhur tekkeyi, dervişleri ve ayini görmek için Üsküdar'a geçmiştir. Dolambaçlı sokaklardan geçerek tekkeye ulaşan grubun yanında güvenliği sağlamak üzere iki tane de muhafız subayı bulunmaktadır.

Milyukov, tekkede gördüklerini, ayinin gerçekleştirildiği salonu ve seyirci yerlerini, ayinde kullanılan kesici, yaralayıcı aletleri, şeyh ve dervişlerin kisvelerini, hâl ve hareketlerini şöyle anlatıyor:

"Camiye (tekkeye) girdik. Mevlevîlerin tekkesinde olduğu gibi üç tarafından galerilerle (derviş hücreleri) çevrelenmiş bir salonu var ve yukarıda parmaklıklarla örülü kadınlar için bir mahfil bulunuyor. Öndeki duvarda Kuran ayetlerinin yazılı olduğu levhalar görünüyor. Ancak dans eden dervişlerin arenasını bir dans salonuna benzetecek olursak, şemsîlerin ibadethanesini de bir engizisyona benzetebiliriz. Duvarlarda ilkel savaş aletleri asılı. Yarım ay görünümünde uçları sivri iki balta (Teber), eğri kılıçlar, tuhaf kerpetenler ve demir çengeller (iğne), metal yuvarlak kabzalı hafif hançerler. Kemerlerin üzerinde deri kaplamalı huniye benzer tuhaf defter asılı duruyor... Galeriler tıklım tıklım ziyaretçilerle doldu. İmam pervasız bir şekilde Türkleri itekleyerek bizi trarbzana kadar geçirdi. Sahnede mührabın tam önündeki kırmızı halıya (post) molla (şeyh) oturdu. Bu adam 70 yaşlarında, aç kalmış örümcek gibi zayıf, aksakallı bir ihtiyardı. Üzerinde kırmızı cüppe (hurka), başında yeşil sarık bulunuyordu. Kızarmış göz kapakları inip inip kalkıyordu. O'nun her iki tarafında üzerlerinde sarı ve eflatun renkli mintanları (Destegül) olan dörder ihtiyar oturmuştu. Onların karşısında trarbanın yanında koyun postlarının üzerinde koyu renkli hırkalarıyla 40 derviş oturuyordu. İçlerinde üç tanesi zencyidi" (Milyukov 1859:165-166).

Ayinin başlamasıyla birlikte heyecanı artan Milyukov gözlem ve duygularını şöyle ifade ediyor:

"Biz girdiğimizde imamlar (şeyhler) saygın dedelere çalgı aletleri dağıtıyordu: Mollaya, bizim alay orkestralarındakine benzer bir tepsi verdiler. İhtiyarlara deri kaplamalı zilli defter, daha doğrusu elekler, diğerlerine ise uzun kayışlarla asılı küçük defter (kudüm) verildi. Hepsi, aptal bakışlarla kıpırdamadan oturuyordu. Sadece uykuya dalacak kuşlar gibi ihtiyarın göz kapakları hareket ediyordu. Nihayet ihtiyarın ellerini kaldırıp tepsiye sert ve ani bir vuruşu tüm salonu çınlattı. Dervişler bu sesle irkildiler. Ardından ikinci ve üçüncü vuruşlar geldi. Üçüncü sese bütün defter ve trampetlerden boşuk bir uğultu ile cevap verildi. Gudubet orkestranın vahşi inlemeleri sanki gayri insani bir şeye hazırlık yapılmış gibi her geçen dakika artarak hızlandı. Kısa bir müddet devam eden sessizliğin ardından iç karartıcı akordeon yeni bir güçle, bu defa iki kat hızlı ve yabani bir şekilde tekrar çalmaya başladı. Ve nihayet, işitme duyusunu bozan ve sınırları sarsan, insanın asabını altüst eden metal tepsinin gümbürtüsü ve vahşi uğultular çalgın kargaşa ortamında birleşti. Bu cehennem müziğinde anlaşılabilen bir çalgınlık ve cezbedicilik vardı: Dervişlerin gözleri çakmak çakmaktı. İhtiyarın kızarmış gözlerinin kapakları altından çalgın bakışları parlıyordu" (Milyukov 1859:166).

Gördüğü manzarayı kendi değer yargılarıyla yorumlayan seyyah tüm bunları akıl dışı bulur. Dervişlerin vecde ulaşmak için çektikleri zikir, müzik aletlerinden çıkan sesler ve bu esnada takındıkları hal ve tavırlar yabancılar için tuhaf, anlaşılmaz ve müthiş derecede rahatsız edici bulunur. Milyukov bu halin insanı büyüleyen,

cezbeden bir tarafı olduğunu da dile getirir. Ayini ve gördüğü manzaraları sert ifadelerle ve kaba bir üslupla anlatmaya devam eder:

“Birdenbire bütün Şemsiler doğruldular ve çalgı aletlerini bıraktılar. İhtiyar mollanın hıriltılı duası duyuldu. Yaklaşık 30 derviş yırtıcı gözlerini ışıldatarak sıkı bir şekilde saf durdular. Dua henüz kesilmişti ki, sarı hırkalı ihtiyar öne çıktı ve testereden çıkan sese benzeyen keskin bir hava ortalığı kapladı. Deflerin azgın gümbürtüsü diğer mekânlarda yankılandı. Bu esnada dervişlerin bütün safı sağ ayaklarını öne uzatıp aniden öne ve arkaya doğru eğilerek salınmaya başladı. Bu sırada ‘Allah hu’, ‘Allah hu’ şeklinde vahşice uluyarak salınmaya devam ettiler. İhtiyarın keskin sesi geçen her dakika delici, tiz bir çığlığa dönüştü. Çılgınların salınmaları daha hızlı ve daha düşük, hıriltılı çığlıkları daha güçlü ve dehşet verici hale geldi. Fanatiklerin yüzleri al al oldu, gözleri çılgın ateş gibi parladı. Sesleri gayri insani bir bağırıtıya dönüştü. Bu yabancıların tüm safı yabancı aç hayvanların bağırmaları gibi kudurmuş çığlıklarla, bir anda alınları neredeyse yere değecek kadar öne kapandılar ve bütün güçleriyle bu defa enseleri yere değecek derecede arkaya kırıldılar” (Milyukov 1859:166-167).

Rifâî dervişlerin Burhân ayinlerinde yer alan vücudun çeşitli yerlerine şiş saplanması, ya da keskin kılıç üzerine yatma ve bu esnada dervişlerin vecde ulaşmak için ölçsüz bağırma ve nara atmaları gibi ritüellerle sahnelenen esas gösteri başlar. Tüm bu yaşananları Milyukov inanılmaz bir çılgınlık ve olağanüstü bir vahşet olarak görür.

“Birkaç dakika geçtikten sonra dervişlerin içerisinde bir zenci ortaya çıktı. Molla duvardan sapı kavıslı iki hançer aldı. Yeniden halının üzerine geldi. Yavaşça bir dua okudu ve ardından hançerin parlayan sivri tarafına diliyle dokundu. Zenci onun önünde saygıyla diz çökerek hançerleri elinden aldı ve salonun orta yerine fırladı. Hırkasını çıkarıp fırlattı. Üzerinde sadece beyaz şalvarı ve çıplak siyah gövdesiyle ortadaydı. Beyaz gözlerini havaya dikti ve öne doğru bir adım attı. Hançerleri başının üzerinde kaldırıp kaldırıp indirdi ve sonra göğsüne yöneltti. Molla kızarmış göz kapaklarını sonuna kadar açtı ve aptal aptal bakan gözlerini tavana dikti ve dudaklarını hızlı hızlı oynattı. Dervişlerin uluyan korosu ise kudurmuşçasına yırtındı. Bir öne bir arkaya salınan bütün saf her geçen dakika salınmanın dozunu iyice kaçırdı. İmanlı akrobat, Allahın merhametiyle sağ salim hayatta kaldı”
“Ancak anladık ki zenci adam Muhammed’in merhametini sonuna kadar tüketmek niyetindeymiş: O yeniden öne doğru bir adım attı. Sivri hançerleri göğsüne dayadı ve bükülmeden yere atıldı. Bu esnada zurna boğuk boğuk inledi. Hançerlerin uçları kara adamın vücuduna saplandı. Fıskıran kan, parke döşeli yere aktı. Kutsal adam vahşi bir hamleyle göğsünü dikey tutarak sırtının üzerine atıldı. İmamlar tarafından getirilen molla yavaşça ona yaklaştı. Hançerlerin sapının üzerine basarak ve kızarmış göz kapaklarını oynatarak, İslam sayesinde gerçekleştirilen mucize için peygambere şükran duasını okumaya başladı. Bu esnada yanındakilerden biri “Evet ben bu hokkabazlığı daha önce Paris hipodromunda da görmüştüm” diye fısıldadı. İmamlar (Şeyh) zenciye kaldırdılar. Hançerleri ondan aldılar. Hırkasını üzerine attılar ve camiden (tekeden) çıkardılar. Mollanın çığlığıyla saftaki bütün muharip dervişler diz çöktüler” (Milyukov 1859:167-168).

Bu gördüklerini bir tiyatro oyununa, çılgın bir komediye benzeten seyyah anlatmaya şöyle devam eder:

“Ben bu gösteriyle birlikte her şeyin bittiğini düşünüyordum. Meğerse biz çılgın komedinin sadece yarısını görmüşüz. Beş dakika sonra trampetler yeniden koro hâlinde vurmaya başladı ve bu sırada sarı Şemsî'nin keskin sesli ilâhisi etrafa yayıldı. Vahşi düzen yeniden kuruldu, sıkıştırılan saf kudurmuşçasına “Allah-hu! Allah-hu!” çığlıklarıyla salınmaya başladı. Mutluluğu tamamlamak için o zamana kadar galeride oturan bir Mevlevî ihtiyar mollaya yaklaştı, onunla öpüştükten sonra hırkasını çıkardı, kollarını açarak dönmeye başladı. Bu esnada böğürmeye devam eden yabancılerden oluşan safın önünde beyaz eteği açıldı (Milyukov 1859:168)”.

Raksın ve müziğin eşliğinde bu defa, hasta ve dertlilere şifa dağıtma ritüeli başlar. Hastaların, bilhassa küçük çocukların şeyh tarafından çığnenerek (devsiye) iyileştirilmesi ayini tipik şark mistisizminin canlı bir örneği olarak birçok batılı yazar (Eliot:199) ve hatta ressamların⁸ çalışmalarına konu olmuştur. Çoğu tarafından gayr-i samimi bulunan bu uygulamalar Milyukov tarafından da teessüf ve nefretle karşılanır. Gayri insani, gayri medeni bulunan bu uygulamalar ona göre aynı zamanda hile ve düpedüz bir sahtekârlıktır.

“Bu sırada camiye bir çocuk getirdiler. Çocuk 2 ya da 3 yaşlarında sevinli bir kız çocuğuydu. Molla (Şeyh) ona elini dokundu (ellerini uzattı) ve dua okumaya başladı. Çocuğu kırmızı halının üzerine koydular. Çocuk bir uluyan Şemsî üzerinde, bir dönmekte olan Mevlevî üzerinde gözlerini gezdirdi. İki imam ihtiyarı koltuğunun altına girerek kaldırdılar ve kızın üzerine getirdiler. İhtiyar ilk önce bir ayağını sonra diğerini kızın göğsüne koydu ve doğruldu. Sihirbazın kendi sanatına tam güveni karşısında bende oluşan nahoş hislerden kendimi alamadım. Ancak çocukcağız yaygarayı basmadı. Zira ihtiyar dirsekleriyle imamlara dayandığından ayakları çocuğun göğsüne hafif değiyordu. Bizim Fransızlardan biri bunun hastalar için şifa olarak yapıldığını söyledi. Bir diğeri, hasta çocuğa şifa verdiği gibi, ihtiyarın şifalarıyla Türkiye'yi de kurtarması tavsiyesinde bulundu”...“Çocuğa yapılan bu işlem yaklaşık 10 çocuk üzerinde daha tekrarlandı. Onlar birbiri ardına sırasıyla halının üzerine yatırıldı. İhtiyar molla, kendi şemsîlerinin ve beyaz tenli dervişin halkasının dinmek bilmeyen çığlıkları arasında iki imamın desteğinde çocukların sırtının ya da göğsünün üzerinde dikildi. Çocukların bir kısmı sessizce yatarken, bir kısmı ağladı. Ancak bu ağlayışlar duydukları acıdan değil, insanlık adına hiçbir şey olmayan çılgınların vahşi ulumalarının verdiği korkudan dolayı idi. Törenin kapanışında beş asker yere uzandı ve ihtiyar bu defa hiç kimseye tutunmadan, kimseye dayanmadan onların sırtına çıkarak öne ve arkaya doğru yürüdü. Askerler çok mutlu olarak kalktılar ve ihtiyarın elini öptüler. Bu arada dervişler birbiri ardına camiden çıkarıldı: Bitişin hemen öncesinde peygamber adına savaşılanların safında sadece 10 kişi kaldı. Bunlar fanatizmin gerçek kahramanları idi. Beşerî çılgınlığın seçkinleri idi. Dudaklarda kan köpüğüyle, kaymış göz bebekleriyle, bu Müslümanca klikler, bütün bu yaşananlar gayr-i insani azgın ulumalarla önümde kıvrıldı”...“Çıkışta üstü başı dökük bir Türk bana ayakkabılarını giydirdiği sırada, açık odada gölgelerle karışık insan yığını görünüyordu. Kimisi hırkasını çıkarıyor ve kazağını giyiyor, kimisi bitkin halde halıların üzerinde yatıyordu. Burası aynen Rus hamamındaki sauna bölmesi gibiydi. Diğerleri de halka halinde oturarak tüütün çekiyordu. Onların arasında hançerlerle gösteri yapan zenci de vardı. Kara adam çömelip oturmuş, beyaz dişlerini göstererek dostlarıyla neşeli bir sohbe dalmıştı.

⁸ Albert Aublet'in Rifâî tekkesi dervişlerini konu alan resim çalışması “İmam Allahın Korumasını Sağlamak İçin Çocukların Üstünde Yürürken” adını taşımaktadır.

Tiyatro fuayesinde zor fakat başarılı bir şekilde rolünü icra etmiş aktör edasıydı"
(Milyukov 1859:168-169).

Milyukov'un Üsküdar haykıran dervişler tekkesinde gördükleri, yaşadıkları İstanbul hatıralarının belki de en unutulmaz anları olarak notları arasında yer aldı.

İstanbul gezilerinin birinde günümüz Sultan Ahmet meydanına geldiğinde gördüğü sefalet karşısında "kirli sokaklar, kırık dökük evlerin arasında eski Bizans anıtları... Şu meşhur hipodrom tarihte neler yaşamadı ki" diye iç geçirir. Osmanlı döneminde yaygın olarak At Meydanı adıyla tanınan bu meydanda Sultan Ahmet Camii, etrafında ahşap evler, İstanbul'un sonlarına kadar uzanan kirli sokaklar bu tarihi mekândan edindiği ilk intibalarıdır. Milyukov Türklerin Bizans'tan kalma tarihi eserleri korumada hassasiyet göstermediklerini, bir kısmını da yok ettiklerini iddia eder. İddialarına göre buradaki tarihi eserlerin çok azı Türklerin yıkımından kurtulabilmiş, tarihi eserlerin kolonları camilerin yapımında kullanılmış, mermer sütunlar parçalanmış, bronz dökümler top imalinde kullanılmış, mermer galeriler ise yok edilmiştir. 19. asırda da yabancıların gözde ziyaret mekanlarından olan Binbirdirek ve Yerebatan sarnıcında gözlemler yapan Milyukov daha sonra Bedesten (Bezesten)'e uğrar (Milyukov 1859:169-177).

Bayram günlerinde olduğu için çarşı boştur. Burada yaptığı gözlem ve değerlendirmeler ve bu arada gayrimüslim ve Türk esnaf profili betimlemeleri dikkat çekicidir. Gözlem ve tespitlerine bakılırsa, çarşının girişinde insanları her dili konuşabilen, getirdiği müşteriler için hem dükkân sahibinden hem de müşteriden bahşiş koparan komisyoncular karşılar. Dükkânların önünde her zaman yoksullar ve dilenciler vardır. Rum, Ermeni ve Türk dükkânları sıra sıra dizilmiştir. Rumlara ait dükkânlarda canlı bir faaliyet göze çarparken Türk dükkânlarında ölüm sessizliği hâkimdir. Rum tüccar sürekli hareket hâlinde, mallarını sergiler, müşterilerle sohbet eder, mallarını satmak için adeta çırpınır. Türk esnaf ise her zamanki oturduğu kilimin üzerinde, yorgun gözlerle, sessiz, sakin bir bekleyiş içindedir. Müşterilerden soran olursa malın fiyatını söylemekle yetinir. Onlara "Alıyor musunuz, almıyor musunuz?" diye sorar. Müşteriyle diyalogu ve tüm ticari mahareti bundan ibarettir. Bedestende tütün içilmesine izin verilmediğinden Türk tacir günde birkaç kez sohbete, nargile ya da tütün içmeye kahvehaneye gider. Seyyahın burada dikkatini çeken bir diğer unsur ise pazarda her milletin parasına, hatta sahte paralara bile rastlanıyor olmasıdır (Milyukov 1859:177).

Osmanlı ticaretinde önemli bir işlevi olan Valide Han, bu gezi esnasında ziyaret edilen yerler arasındadır. Milyukov buranın büyük bir ticaret merkezi olduğunu ve özellikle Asya'dan ve Arap dünyasından gelen ticaret mallarının depolandığı belli başlı bir alışveriş merkezi özelliği taşıdığını ifade eder. Ticaret sarayı diye tarif ettiği Valide Han'ın ortasında bir kahvehane vardır. Alçak sıra kemerlerin altında halılar serilidir ve İranlılar, Gürcüler ve Kürtler bu halılar üzerinde oturmuşlardır. Yukarı galerilerde ise toptan olarak satılan mallar depo edilmiş vaziyettedir. Milyukov

yanındakilerle birlikte Valide Han'da Asya pazarlarından getirilmiş olan ticari mallara göz atmıştır (Milyukov 1859:182).

Bulunduğu dönemde İstanbul'un siyasi atmosferi hakkında da bazı duyumlarını ve gözlemlerini anılarında paylaşır. Bu dönemde Tuna prenslikleri seçimi için diplomatik savaşların yaşandığı, Fransa ile Osmanlı devleti arasında restleşmelerin cereyan ettiği ve bu cümleden olarak Fransız elçiliğine bir ultimatoma verildiği, bu yüzden Tarabya'daki Fransız Elçiliği'nin bayrağı indirmeye hazırlandığı, Fransız donanmasının artık Çanakkale Boğazı'na girdiği söylentileri dolaşmaktadır (Milyukov 1859:182).

Milyukov, rehberiyle birlikte Topkapı'dan başlayarak İstanbul'un surlarını ve bazı mahallelerini dolaşır. İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve Fatih Sultan Mehmet hakkında Rus kaynaklarında yer alan geniş ve çarpıcı anlatımlar toplumda derin izler bıraktığından Milyukov, II. Mehmet'in İstanbul'a bu kapıdan girdiğini okuyucularına hassaten duyurma ihtiyacı duyar. Bu gezi güzergâhında özellikle bir Rum mahallesi olduğunu vurguladığı Fener, bir Yahudi mahallesi olarak zikrettiği Balat ve Samatya gibi gayrimüslim unsurların yoğun yaşadığı yerlerin tercih edilmiş olması Rus/Ortodokslar söz konusu olduğunda elbette manidardır. Edindiği izlenimlere göre bakımsızlığı yönünden buralar da İstanbul'un diğer mahallelerinden ve sokaklarından pek farklı değildir. Bunlardan Balat için, "çöplüğün gerçek başkenti" yakıştırmasını yapan seyyah Türkiye'deki vebanın kaynağının İstanbul'un hemen her tarafında görülen bu kirlilik olduğunu vurgular. Rus gezginlerin mutlaka ziyaret ettiği ve anılarında hikâyesine yer verdiği Balıklı Manastırı ve yine bir önceki asırda İstanbul'da bulunan bazı Rus diplomatların yaşadığı acı hatıralardan dolayı Rusya'da çok iyi tanınan, korku ve dehşetle birlikte anılan Yedikule Zindanı⁹ Milyukov'un gezdiği yerler arasındadır. "Türk Pastili" diye adlandırdığı Yedikule onun geldiği yıllarda boş ve harabeye dönmüş vaziyettedir (Milyukov 1859:183-187).

⁹ Rusya'nın İstanbul'daki ilk daimi elçisi Tolstoy birkaç kez Yedikule'ye kapatılmış, Prut Savaşı dolayısıyla rehin olarak alınan Şafirov ve General Şeremetyev, Küçük Kaynarca ile neticelenen Osmanlı Rus Harbi'nde ise elçi Obreskov ve maiyeti Yedikule'ye hapsedilmiş, onların Yedikule'de yaşadıkları tüm Rus kamuoyunda derin izler bırakmıştı. Obreskov'la aynı dönemde yolu Yedikule Zindanı'na düşen Rus diplomat Levaşov hatıralarında şunları yazar: "İlk başta büyük bir kilit ile kilitli olan zindan kapısına geldik. Daha sonra çok dar ve karanlık geçidi geçerek kendimizi başka kapının önünde bulduk. Bunların görüntüsü ve kapıların açılırken çıkarttığı ses insanı dehşete düşürüyordu Oradan iki taraftan yüksek duvarlarla, iki taraftan da evlerle çevrili küçük bir avluya çıktık. Bu evler arasında yer altı odaları mevcuttu... Yedikule dört taraftan duvarla çevrili olduğundan havası rüzgârlarla temizlenmiyor ve o kadar sağlıksızdı ki, buranın sakinleri de temiz havadan mahrum kalmış ve ölümcül bir şekilde solumuşlardı. Yedikule ya da Yedikuleli Kale, şehrin güney tarafındaki köşede bulunuyor ve şehir duvarına bitişik olan ayrı duvarla çevrilmiştir. Yedikule, Bizans imparatorları tarafından darphane olarak inşa edilmişti. Şimdi ise içerisinde ağır suçluların konulduğu zindanlar bulunuyor. Yine buraya idam bekleyen mahkûmlar ve savaşta esir düşen generallerle subaylar atılıyor. Uluslararası hukuka aykırı olarak tutuklana Hristiyan elçiler de burada tutuluyor. Türkler Avrupa devletlerine hakaret olsun diye, uluslararası hukuka ve genellikle bütün Hristiyan yasalarına saygı duymuyorlar", Levaşov, s.14-15, 24, 41.

Batılı oryantalist muhayyilenin Doğu'ya ait en önemli imgelerinden biri de Türk hamamlarıdır. Toplumun en önemli aktivitelerinden biri olarak sadece yıkanma temizlenme mekânı değil, aynı zamanda siyasetin, toplumsal ve milli meselelerin konuşulduğu, haberleşmenin sağlandığı sosyal bir mekân olarak İstanbul'un hemen her mahallesinde kadın ve erkekler için hamamlar yaygındır. Seyyahlar için hamamlar Doğu kültürünün bir başka önemli gözlem noktalarındandır. Dıştan gördüğünde saray zannettiği hamamlar Milyukov'un belki de İstanbul'a gelişinden beri Doğu kültürünü yakalamaya çalıştığı ender mekânlardandır. Bu sıralarda Tophane'deki hamamlar da yabancılar arasında oldukça şöhretlidir. Doğu insanının keyfine düşkün olduğunu söyler, hamamda keyif yaptıklarını, gelişmelerden burada haberdar olduklarını hatta burada politika yaptıklarını belirtir. Hamamlar Milyukov'un İstanbul'da Türk ve Müslüman kültüründen tek övgüyle bahsettiği mekânlardan biridir. Ne var ki İstanbul'un geneli için söylediği iç içe geçmiş tezatlar burada da karşısına çıkar. En iyi hamamların bulunduğu Tophane'de çoğunlukla yabancıların geldiği bir hamamda yıkanırken pirelerle karşılaşması hamamlar konusundaki iyimser düşüncesini de yok eder. *"Türklerin bütün hayatındaki gibi zenginlik ve fakirlik, görkem ve pislik, mermer zeminler ve keten bezinden divanlar, gümüş kap-kacak ve pasaklı galeriler, muhteşem hamamlar ve pireler bir arada"* (Milyukov 1859:189-194) diyerek Türklerin hayatındaki sıkça vurguladığı tezatlarla işaretlerle tüm bunları poetik doğuyu karakterize eden en çarpıcı tablolar olarak dile getirir.

Milyukov İstanbul'un ve Osmanlı devletinin içinde bulunduğu vahim durumu "hasta ve hekimler" benzetmesiyle politize eder. Rusların meşhur "Hasta Adam" yakıştırmasından mülhem *"Hasta Osmanlı"* ve *"Hasta İstanbul"* tabirlerini kullanır. Milyukov'a göre, İstanbul, yaşlı, yorgun, şark meselesiyle boğuşan ve kurtuluş çareleri tükenmiş hasta bir imparatorluğun hasta bir başkentidir. Her gün İstanbul sokaklarında dolaşırken *"nerede o bize anlatılan kudretli ve şatafatlı Doğu"* diye düşünür. Hayalindeki o kudretli, şatafatlı binbir gece masallarını andıran, Arap atlarına binmiş cesur süvarileriyle, rüşvetle satın alınamayan adil kadılarıyla, altın sırmalı vezirleri ve dilberdudaklı güzelleriyle hayal ettiği muhteşem Doğu'nun sihri İstanbul'da bozulmuştur. Milyukov'un gözlem ve tespitlerine göre Osmanlı toplumu çürümüştür. Türklerle gayrimüslim unsurlar arasında ortak bir şuur zaten hiçbir zaman oluşmamıştır. Birlikte aynı bayrak altında yaşamalarına rağmen inançlar farklıdır, kültürler, diller ve kıyafetler başka başkadır. Bu rengârenk halklar arasında bağlayıcı ortak bir şey yoktur. Güç kullanarak yeryüzünün en mükemmel köşesine yerleşmiş ve onu dört asırdır bırakmayan Türkler ise gelişmelerden bihaber, gayri medeni, cahil, konar-göçerliği bırakmakla birlikte yerleşik hayatı da tam olarak benimseyememiş göçebe boyları andırır. Çağdaş medeniyetten uzak, uzak olduğu gibi arayış içerisinde de olmayan, kendi müzmin yaşamını sürdüren tembel, umutsuz, çaresiz; ticarete, siyasete alakasız, vurdumduymaz ve keyif düşkünerdir. İstanbul'da her adım başında onların geri kalmışlığına ve cehaletine şahit olmak mümkündür der. Ona göre Türkler dört asırdır eski alışkanlıklarını ve düşüncelerini yitirmemişlerdir. Kısacası Türkler

seyyaha göre bu hâllerile bu muazzam şehri hak etmemektedir. Bir tespitle bulunarak II. Mahmut'un reformlarının Türkleri Avrupa ailesine sokmaya yetmediğini de dile getiren seyyaha göre ne Tanzimat ne Islahat tedbirleri ölmekte olan bir milleti kurtarmaya çare değildir. Bu teşebbüsler, bu çabalar, ölümü yakın bir ihtiyarın hayatını uzatmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Milyukov'a göre Avrupa medeniyeti, Batılı manada modernizm Türkler arasında Boğaz sakinlerinin dışında pek başarılı olamamıştır. Batı medeniyetini benimseyen yeni neslin bütün medeniliği ve modernliği ise sadece fes ve şampanya ile sınırlı kalmıştır.

Boğazdaki hayatla Eyüp'teki, ya da Galata ile Üsküdar'daki hayatların da İstanbul'un her şeyinde görülen tezatlar gibi birbirinden çok farklı olduğu vurgulanır. Bu bağlamda Milyukov birçok Avrupalı seyyah gibi Asya yakası ve tabii ki Üsküdar'ın Müslüman ve Türk karakterini öne çıkarır. Üsküdar Milyukov'un Asya yakasında ziyaret ettiği ve notlarında yer verdiği semtlerin başında gelir. Asya'nın elini Avrupa'ya uzattığı, iki kıtanın kavşağında yer alan Üsküdar (Konyalı 1976: IX), 19. asır seyyahlarına göre, İstanbul ve Galata ile mukayese edildiğinde, geleneksel kültürü ve şehir hayatıyla daha nezih, daha yaşanılır bir mekândır. Asya ve Avrupa arasında kervan yolu üzerinde bulunması, hac kafilelerinin yola çıkmak üzere toplandığı bir yer oluşu, manzarası, bereketli toprakları, meşhur suları, camileri, tekke ve dervişleri, zarif evleri, güzel ve düzenli sokakları ile Üsküdar eski İstanbul'un, diğer bir ifadeyle İstanbul'un Müslüman karakterinin muhafaza edildiği başlıca merkezdir.

İstanbul'da kaldığı süre içerisinde birkaç defa uğradığı Üsküdar, Milyukov'un gözlemlerinde de diğer seyyahların izlenimlerine benzer niteliklere sahiptir. Milyukov Asya sahilinin en önemli şehri olarak zikrettiği Üsküdar'ı, sokaklarını, insanlarını şöyle betimliyor:

"Boğazın ötesinde Asya tarafında servi ormanlarıyla kaplı mezarlığıyla ve önünde denizden yükselen beyaz Leandro Kulesi (Kız Kulesi) ile Üsküdar uzanıyordu" (Milyukov 1859:118-119) ... "Üsküdar İstanbul'a göre daha güzel kurulmuş. Caddeleri (sokakları) daha geniş, evler burada daha güzel. Eski Türkiye'nin mimari karakteri Üsküdar'da henüz bozulmamış. Hanın önünde develer ayaklarını bükmüş yatıyor ve onların arasında kervan sürücüler çömelmiş oturuyorlar. Sokaklarda sakalları dağınık ilkel görünüşlü sefil dervişlere rastlanıyor. Kahvehanelerin önünde deri pardösülü, geniş sarıklı ihtiyarlar görünüyor. Burada kadınlar yaşmaklarına daha sıkı bürünüyorlar. Türkler için Asya kıyılarında yaşamının Avrupa tarafına kıyasla daha cazip olduğu görünüyor" (Milyukov 1859:187).

Hemen hemen bütün seyyahların tekrarladığı gibi Türklerin öldükten sonra da gömülmeyi tercih ettikleri bir yer olarak Üsküdar, Asya'nın ve klasik şark kültürünün batılılaşma çabalarına karşı direndiği bir şehir özellikleri taşır. Üsküdar Kabristanlığı (Karaca Ahmet) semtin en önemli imgesidir.

İstanbul'a gelen seyyahların şehrin genelinde ilk dikkatini çeken yerlerden biri koyu renkli, devasa boyutta sık servi ağaçlarıyla kaplı mezarlıklardır. Milyukov'un hatıralarında da mezarlıklar İstanbul'un doğal ve kültürel kimliğini yansıtan

ögelerinden olup gündelik yaşamla iç içe betimlenir. Her tarafta uçsuz bucaksız genişlikte mezarlıkların bulunduğu İstanbul'u "mezarlıklar şehri" diye adlandıran Milyukov şehrin içinde, her camide sultan türbeleriyle, hatta sokaklarda evlerin pencerelerinin altında servilerle birlikte sarıklı mermer sütunlarla karşılaşmaktadır. İstanbul'u kastederek, "burada sanki mezar eşmek için yaşanılıyor" diyen seyyaha göre bu sonsuz mezarlıklar adeta "ölüm tarlaları"na benzetilir. Seyyah, Türklerin en sevdiği gezme mekânları olarak da kabristanlıkları işaret eder (Milyukov 1859:187). Bu mezarlıklar içerisinde Üsküdar kabristanlığı bambaşka bir yere sahiptir.

İstanbul'un tapu senedi sayılan (Konyalı 1976:X) ve Üsküdar'ın en eski mezarlığı olduğu bilinen Karaca Ahmet kabristanlığı, azameti ve görkemiyle, sık ve yüksek servileriyle İstanbul'a gelen yabancıları Üsküdar'a çeken başlıca etkidir. Ölüler ve dirilerin bulunduğu, karanlık ve gizemli havası, mezar taşları, kitabe ve süslemeleri, ayrıca İstanbul'da yaşayan Türklerin gömülmeyi tercih ettiği bir mezarlık oluşu ve bununla ilgili inanışlar ve kehanetler (Ubucini 1977:87,90) İstanbul'un yerli ve yabancılarını buraya çeken diğer amiller arasındadır. Şöhreti dünyaya yayılan bu mezarlığa kayıtsız kalmayan Milyukov, yanında rehberi Frankudi'yle birlikte kabristanlığı ziyaret etmek için Üsküdar'a yaptığı son yolculuğundaki gözlemlerini şöyle anlatıyor:

"Türklerin en fazla ilgi gösterdikleri mezarlık Üsküdar'dadır. Surların yanında yaptığımız geziden sonra Frankudi'yle birlikte son kez Üsküdar'a gittim. Galata köprüsünde atlarımızı teslim ettik ve Bazar-kayık'a (Pazar Kayığı) bindik. Omnibus'a benzeyen bu kayık sürekli Asya tarafına yolcu taşıyordu. Bu araç sakallı Türkler ve örtüye sarılmış kadınlarla doluydu. Altı kürekçi vardı. Her biri iki kürekle, her çekişlerinde vücutlarını uyumlu bir şekilde indiriyor ve yeniden kaldırıyor. Akıntı boğaz üzerinde direkt karşıya yüzmeye izin vermiyordu. Bu yüzden kayık boğaz boyunca önce Dolmabahçe sarayı istikametinde yukarı doğru yüzüyor ve oradan Asya kıyısına doğru inişe geçiyordu" (Milyukov 1859:187).

Üsküdar'a ulaşan seyyah, mezarlığa girişte gördüğü yapıları, karşılaştığı insan manzaralarını, koyu servi ağaçlarını, mezar taşlarını ve üzerlerindeki yazı ve motifleri şöyle anlatıyor:

"Sahilden dağ istikametine doğru yükselen geniş cadde Büyük mezarlığa gidiyor. Burası enine ve boyuna birçok patika yola ayrılan, servi ormanlarıyla kaplı bir mezarlık. Girişte şadırvan bulunuyor. Arap çadırı görünümünde, üzeri tamamen Arabesk motifli altın yaldızlı yazıtlarla dolu idi. Hemen onun yanında kahvehane bulunuyor. Önünde tütün ve nargile içen kalabalık Türk topluluğu var. Hemen yanında küçük bir meydana mangal tütüyor, şişlerde kebab pişiriliyor. Yanında Tophane'deki top mermileri gibi piramit şeklinde yığılmış karpuzlar görünüyor"... "Kenarları mezar taşlarıyla örülü en büyük patika yoldan büyük bir servi koruluğuna girdik. Mezarların arası sık ve koyu yeşil asırlık ağaçlarla kaplıydı. Ağaçların koyu gölgeleri altında anıtlar duruyordu. Vezirlerin ve paşaların türbeleri mağrip-Moritanya çardakları görüntüsündeydi. Mermer lahitler yarım ay ve yıldız oymalı idi. Mollaların mezarları sarıkla taçlandırılmış. Düz sütunlar hâlinde, başları fes ya da sarıklı, üzerinde Arap harfli altın yaldızlı yazıların bulunduğu sayısız mezar taşı bulunuyor. Bir

kısmına gül ya da yasemin motifi konulmuş, bir kısmı altın yaldızlı tellerle örgülü motifli parmaklıklarla çevrilmiş” (Milyukov 1859:187-188).

Seyyahın mezarlar arasında dolaşırken karşılaştığı bir manzara tuhafına gider ve bunun tarihi bir vakadan kaynaklandığını rehberinden öğrenir. Şöyle anlatıyor:

“Sütunun yanındaki yerde diğerlerinden farklı kızıl başlıklı türde bir sarık yatıyordu. Bunların özel olarak kırıldıkları aşikârdı. Frankudi bana bunların Yeniçeri mezar taşları olduğunu söyledi. Onların sarıklarının niçin koparıldığını sorduğumda, bunun, Sultan Mahmut’un son intikamı olduğunu söyledi. Yeniçeriliğin kaldırılmasından birkaç yıl sonra kabristanlığın birinde dolaşırken nefret ettiği sarıklı bir anıtla (mezar taşıyla) karşılaşmış ve kılıcıyla kellesini koparmış. Bundan sonra diğer mezarlıklarda da bütün Yeniçeri anıtlarını cezalandırmışlardır” (Milyukov 1859:188).

İstanbul mezarlıkları halkın belirli günlerde gezintiye çıktığı, dinlendiği, tefekkür ettiği mekânlardır. Bundan dolayı adeta bayram yeri gibi canlı ve kalabalıktır. Burada yabancılara tuhaf gelen manzaralarla karşılaşmak mümkündür. Mezarlıkta karşılaştığı insan manzaralarını Milyukov şöyle betimliyor:

“Burada hemen her gün kalabalık halk gezmeye çıkıyor. Mezarlıklarda, servilerin altında halılar yayılıyor ve onların üzerinde gruplar hâlinde kadınlar beyaz yaşmaklarına sarılmış hâlde sessiz ve hareketsiz aynen mezar anıtları gibi oturuyorlar. Etraflarında meyve satıcılar, omuzlarında tulumları gümüş kâselerde soğuk su dağıtanlar dolaşiyor. Akşamüzeri Üsküdar kabristanlığı Paris İtalyan-Bulvarı ya da Londra Redjent Street gibi bir rol oynuyor. Patikalarda koyu renkli peçeleriyle genç kadınlar görünüyor. Şeffaf örtülerinin altından al yanakları ve kalem çekilmiş kaşları görünüyor. Kımalı elleriyle peçelerini tutarak ellerinde bastonla dolaşan Türk donjuanlarına (çapkın gençlere) bakış atıyorlar” (Milyukov 1859:188).

İstanbul’da şahit olduğu tezatlarla sık sık atıf yapan seyyah, mezarlık ziyaretinin ardından dönerken Üsküdar’da tesadüf ettiği biri düğün diğeri cenaze alayının birbiriyle karşılaşması anlarını şu satırlarla anlatır:

“En büyük patikadan dönerken iki olayla karşılaştık. Haydar Paşa tarafından kurdele ve renkli ipek püsküllerle süslenmiş burunluklu boğalar tarafından çekilen büyük bir araba geliyordu. İki seyis boğaları boynuzlarından tutarak çekiyordu. Arabada yaklaşık 10 tane genç kız oturuyordu. Onlardan birisi var gücüyle karpuzun yarısına benzeyen bir davul çalıyordu. Diğerleri ise zıplayarak titreyerek tiz bir sesle bağırarak yabancıce şarkı söylüyorlardı. Arkasından çok canlı renklerde kıyafetler giyinmiş kadınların arasında sert beyaz örtü içerisinde mumya gibi hiç kıpırdamadan oturan bir siluet duruyordu. Bu gelin idi. Yeni evliler evine giderken tam bu sırada karşılarından düğün konvoyu gibi bu defa ölüyü bir an evvel önceden açılmış olan mezara koymak için acele eden bir konvoy geliyordu. Altı Türk omzunda üzeri kavisli tabut üzerinde aynı gelinin üzerine örtülmüş gibi boz yeşil ipek kumaş tabuta sarılmıştı. Ön tarafta üzerinde cüppesi başında beyaz sarığıyla zayıf uzun boylu bir molla koşuyordu. Onun arkasından peçeli üstü başı dökük ayağında takumyalarıyla dört tane ağıtçı geliyordu. Bu cenaze alayı o kadar çabuk geçti ki, sanki ölüyü bir an evvel gömüp başka bir seyre gideceklermiş gibiydi. Cenaze alayı gelin arabasıyla tam yan yana geldiği esnada düğündeki davulcu kızlar davula daha sert vurmaya başladılar. Ağıtçılar ise çaresiz bir şekilde uğuldamaya başladılar. Düğün konvoyu cenaze konvoyuyla karşılaşmaktan pek

etkilenmemişe benziyordu. Tam tersi cenazeyi taşıyanlar tedirgin oldular ve daha hızlı hareket etmeye başladılar. Müziğin ve ağıtın sesine gelen yaklaşık 10 köpek hep birlikte ulumaya başladı.”

“Akşamleyin şehre vapurla döndük. Bu vapur saat başı Üsküdar İskeleyi'nden Galata Köprüsü'ne gidiyordu. Vapur insan yığıyla doluydu. Vapurun bir tarafında sadece örtülü kadınlar, diğer tarafında ise sadece kırmızı fesli erkekler bulunuyordu. Ve sanki mezarlıktaki gibi herkes sessiz ve hareketsizdi” (Milyukov 1859:188-189).

İstanbul'da bayramın bitişinden bir hafta sonra Odessa'ya dönmek için Rus vapur şirketinden bilet alan Milyukov vapurun hareketi bir gün ertelenince, İstanbul'un kalabalık mekânlarında her an karşılaşabileceği verem ve salgın tehlikesinden de uzaklaşabilmek için o günü de Boğaz gezisi yaparak değerlendirir. Mükemmel bir havada, Boğazın doyumsuz manzaraları eşliğinde harika bir gün daha geçirir. Yaklaşık iki hafta kaldığı İstanbul'dan yine deniz yoluyla Odessa istikametine yönelen Milyukov, dönüş yolunda son defa doya doya seyrettiği Boğaz'ın güzelliklerini şu sözlerle anlatır:

“Saat 2'de Rus gemisi Pallad'ın iskelesine geldim. Yolcuların çoğu Odessa ya da Taşanrok'a giden Rumlardan oluşuyordu...Tam vaktinde hareket ettik ve boğaza girdik. Dünyayı ikiye bölen boğazın güzelliğini anlatmaya kelimeler yetmez. 30 verst kadar devam eden boğazın her iki yakası üzüm bağları, servi ormanları, sayısız saray ve köşklele dolu idi. Bütün güzelliği ve şatafatıyla Asya ve Avrupa'nın yüz yüze geldiği bu mavi su caddesinden daha ihtişamlısını bilmiyorum. Dünyada hiçbir yer boğaz kadar insanı etkilemiyor” (Milyukov 1859:205).

Boğaz'da gördüğü saraylar, köşkler, camiler, servi ve üzüm bağları, Boğaziçi köylerinin sokaklarında göze çarpan atlılar, kahvehanelerin önünde tütün çubukları çeken Türkler, köşkerin açılan pencerelerinden görülen yaşmaksız hanımlar en çarpıcı tablolar olarak öne çıkar. Hatta bu esnada kıyıdaki bir köşkten fortepiano sesleri duyulur. Gemi sesin geldiği köşke yaklaştığı anda piyano sesi kesilir ve açılan pencereden genç bir Türk kıızı çıkar ve el sallayarak uzunca bir süre Rus gemisindeki yolcuları uğurlar. Milyukov'un İstanbul'a dair hatıralarında kalan son izler de bu genç kızın silüetidir.

SONUÇ

Osmanlı'nın güç ve kudretini yitirmeye başladığı 18. yüzyıldan itibaren yabancı seyyahların Osmanlı ve İstanbul anlatımında gözle görülür bir değişim söz konusudur. Bu çağda Osmanlı eski çekiciliğini yitirir. Bu durum, tenkitçi hatta müstehzi bir bakış açısı ile seyyahların eserlerine de yansır.

Birçok seyyah gibi Milyukov da seyahatnamesinde İstanbul'un tarihi eserlerine, kültürel öğelerine, toplumun yaşam biçimine yer vermiştir. İstanbul'un genel görünümünün yanı sıra Osmanlı toplumunun sosyal, gündelik hayatına dair yabancı bir gözlemci olarak bilgi ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Milyukov'a göre İstanbul doğal güzellikleri bakımından dünyanın hiçbir yeriyle kıyaslanmayacak güzelliklere sahip bir şehirdir. Yine barındırdığı tezatlar bakımından da hiçbir yerle kıyaslanamayacak özelliklere sahiptir. Şehirde yangınlar ve hırsızlık vakaları sıradan hadiseler hâline gelmiştir. Sokaklar bozuk, kirli, çöp yığınları içerisindedir. Caddeler sokak köpekleriyle doludur. Evler derme çatma ve bakımsızdır. Dilenciler ve fakirler sokakların vazgeçilmez unsurlarıdır. İstanbul Osmanlı'nın ilk dönemlerinden kalma camiler, saraylar, köşkler dışında Türklere ait göz doldurucu mimari yapılardan yoksundur. Söz konusu camiler ise Ayasofya örnek alınarak yapılmıştır. Bizans'tan kalma eserler ya harap olmuş ya da dönüştürülmüştür. Seyyah, Bizans'ın eski başkentinin geldiği bu içler acısı durumun sorumlusu olarak gördüğü Osmanlı Türk insanına ağır eleştiri ve suçlamalarda bulunur. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu gibi, başkenti İstanbul da halkı da çürümüştür. Türkler Batı'daki gelişmelere gözünü kapamış, geri kalmış, cehalet içerisinde ve çağdaş medeniyetten uzaktır. Umutsuz, çaresiz, tembel ve müzmindir. Tütün ve nargile içmek Türklerin en belirgin özelliğidir. Şark kültür ve medeniyetinin hissedildiği Üsküdar ise İstanbul ve Galata'ya göre daha yaşanılır bir yerdir. Burada evler ve sokaklar güzel ve düzenlidir. İnsanlar giyim kuşamları ile daha çok şarklı kimliği yansıtır. Daha mutaassıp, daha muhafazakârdır.

Önyargılı bir bakışla İstanbul'daki bazı tekkeleri ve yapılan ayinleri izleyen Milyukov acımasızca eleştirilerde bulunmuştur. Yabancı gezginlerin birçoğu gibi o da hakkında çok fazla araştırma yapmadığı, bilmediği başka bir dine başka bir kültüre karşı ön yargılıdır. Başka inanç ve kültürlerle karşı hoşgörülü olmak ve yapılan ibadet ve ritüelleri anlamaya çalışmak gibi bir yaklaşım içerisinde olmamıştır. Tekkeyi tiyatro ve baleye, dervişleri ise tiyatro sahnesinde rol icra eden oyunculara benzetir. Gösteriler ona göre gayri samimidir. Yapılanlar deli saçması, çılgın bir komedi oyunudur. Aşağılayıcı, alaycı bir yaklaşımla, yapılanları akıldışı bulan, sihirbazlık ve hokkabazlık olarak gören seyyah, nefret duygusuna kapılır ve ayini anlatırken sert ve kaba bir dil kullanır. Ayinde kullanılan müzik aletleri ona göre ilkel ve tuhaftır. Çıkardıkları sesler de iç karartıcı ve yabanidir. Dervişlerin yaptığı zikir vahşi ulumalar olarak görülür. Şeyh ve dervişlerin hâl ve hareketleri, bakışları tuhaf ve ürkütücüdür. Seyyah kendi ruh halini dışa vurarak âdeta görmek istediklerini görmüştür.

Bir Rus aydını olarak Milyukov, Avrupa'daki kültürel, medeni değişim ve ilerlemenin etkisi altında, Doğuya, İslam dünyasına karşı gelişen oryantalist yaklaşımın güçlü tesirindedir. Doğu insanı, Osmanlı ve İslam'la ilgili duydukları ve okuduklarının ve özellikle 18 ve 19. asırlarda Osmanlı ve Rusya arasında bitmeyen krizlerin ve savaşların, yaşanan acı ve felaketlerin tesiriyle oluşan önyargılarla İstanbul'a geldiği anlaşılan seyyah, eleştirel, tarafgir ve aşağılayıcı bir bakış açısına sahiptir. Bunun yanı sıra birçok Avrupalı seyyahın bilhassa geri kalmışlığının vurgulandığı 19. asır İstanbul'una dair ortak tespitleri göz önünde bulundurulduğunda Milyukov'un objektif yorumlar da yaptığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AĞILDERE, Suna Timur (2019), "Batılı Seyyahların Gözünden İstanbul ve Cezayir'de Kahve ve Kahvehane Kültürü (17.YY-19.YY)", *Milli Folklor*, 2019, S.122:14-28.
- DEMİRAY, Koray (2019), *Alman Seyyahların Gözüyle İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat (1808-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- DURU, Necip Fazıl (2007), "Batılı Seyyahların Gözüyle Dönen Dervişler", *Hece*, S. 130, (Ekim 2007):118-146.
- DÜĞER, Selçuk (2015), "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", *KOSBED*, 2015, 29 :71-90.
- ELIOT Charles, *Avrupa'daki Türkiye*, c.I, çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, yersiz-tarihsiz
- Entsiklopediçeskiy Slovar* (1896), XIX, Yay. F. A. Brokgauz-İ. A. Efron, S. Peterburg:318
- Esir Bir Rus Diplomatın Gözünden İstanbul. Pavel Artemyeviç Levaşov'un Hatıraları (1763-1771)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Eduard Khusainov, Yeditepe, İstanbul 2012
- KILINÇ, Aslıhan (2020), "XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3), 2020:1842-1866.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1976), *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, I*, İstanbul 1976
- MENEKŞE, Metin (2018), "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, 4/28, 2018:6321-6334.
- MİLYUKOV, Aleksandr Petroviç (1859), "Afini i Konstantinopol (İz Putevih Zapisok 1857 goda)", *Russkoe Slovo*, V Sanktpeterburg:117-200.
- MİLYUKOV, Aleksandr Petroviç (1859), "Afini i Konstantinopol (İz Putevih Zapisok 1857 goda)", *Russkoe Slovo*, VI, Sanktpeterburg:117-209.
- MİLYUKOV, Aleksandr Petroviç (1865), *Puteviya Vpeçatleniya Na Severe i Yuge*, Sanktpeterburg: 374-496.
- UBUCİNİ, J.H.A (1977), *1855'de Türkiye*, c.I, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- ÜNAL, Fatih (2014), "Rus Seyyah Milyukov'un Hatıralarında İstanbul ve Üsküdar", 7. Üsküdar Sempozyumu, Üsküdar Belediyesi, İstanbul:360-371.